

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLOGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

GEOGRAFIÝA WE METEOROLOGIÝA
YLYMLARYNYŇ TARYHY WE TAGLYMAT
ESASLARY

A.Magtymow, E.G.Gurbandurdyýewa, G.O.Hamraýew

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy
Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlendi

Aşgabat – 2010

A.Magtymow, E.G.Gurbandurdyýewa, G.O.Hamraýew
GEOGRAFIÝA WE METEOROLOGIÝA
YLYMLARYNYŇ TARYHY WE TAGLYMAT
ESASLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy – A :
Türkmen döwlet neşirýat gullygy, 2010. 114 sah.

GIRIŞ.

Geografiýa we meteorologiýa ylymlarynyň taryhy we taglymat esaslary dersiniň öwrenýän meseleleri we onuň wezipeleri

§ 1. Geografiýa we meteorologiýa ylymlarynyň taryhy we taglymat esaslary okuw dersiniň maksady. Okuw dersiniň düýp mazmuny

Geografiýa we meteorologiýa ylmy örän çylşyrymly, ösen ylymdyr. Adamzat jemgyýetiniň her bir döwründe, özboluşly ugurlara, üýtgetmelere sezewar bolandyr. Aýratyn alnan jemgyýet gurluşlarynda ýüze çykýan talaplara görä özgerip, şol döwrüň talabyny ödemäge geografiki düşüňjeleriň özboluşly özgermegine sezewar bolupdyr. Şonuň netijesinde-de okadylýan dersde geografiki we ekologiki düşüňjeleriň ösüşi adamlaryň ýeriň materialistik gurluşyna düşüňmekligi we gadymy geçmişden biziň günlerimize çenli geografiki açyşlaryň netijelerini öwrenmek esasy maksat bolup hyzmat edýär.

Dersi okatmagyň wezipesi geografiki açyşlara teoretik düşüňjeleri geografiýa we meteorologiýa ylmy ulgamynyň özüne düşüňmegi öwretmekden ybaratdyr.

Geografiki açyşlar diňe bir ýeriň tebigatynda öwrenmekde däl eýsem dünýä hojalygynyň döremeginde, ösmeginde, dünýäniň syýasy kartasynyň hem döremeginde oran uly orun eýeleýärdi. Bütün dünýä taryhynyň bir böleginiň beýik geografiki açyşlara bagyşlanmagy hem ýöne ýerden dälidir.

Geografiýa we meteorologiýa ylymlarynyň iň çylşyrymly böleginiň birinde onuň taryhy döwürlere bölünmegidir. Şu bölümiň hem görkezilen dersiň içinde öwrenilmegidir.

Geografiýa we meteorologiýa ylymlarynyň taryhy diýlen ders ähli geografiýa we ekologiýa ylymyndaky

pudaklaryň netijesidir. Bu ders talyplaryň mundan öňki ähli geçen dersleriň jemini jemläp häzirki zaman geografiýa we ekologiýa ylmlarynyň hemme böleklerini, nazrýet esaslaryny öwrenýändir.

Dersi okatmagyň esasy wezipeleriniň biri Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzyň tebigat gözelliglerini goramakda we öwrenmekde ekologiki ulgamlaryň aýratynlykda biologiki baýlyklarynyň sanyny köpeltmekde, syýahatçylyk ähmiýetli ýerlerini giňeltmekde alyp barýan il bähbitli, ýurt ähmiýetli alyp barýan işlerini talyp ýaşlaryň aňyna guýmakdan ybaratdyr.

§ 2. Geografiýa we meteorologiýa ylmlarynyň taryhy we taglymat esaslarynuň döremegi we onuň esasy wezipeleri.

Geografiýa sözi iki sany grek ýagny, geo-ýer, grafiýa-ýazýaryn sözlerinden durýan goşma sözdür.

Häzirki wagtda geografiýa ylmy tutuş ylmy ulgamy özünde jemleýän çylşyrymly gurluşly ýagdaýdadyr. Geografiýa ozaly bilen: fiziki geografiýa-ýagny 1. Ýer togalagynyň tebigy ýagdaýlaryny, ýer gabygyny, ondaky tebigy kanunalaýyklyklary, hadysalary, özgeriş-özüşleri öwrenýär; 2. Ykdysady geografiýa-ýagny ýer ýüzündäki hojalyk pudaklaryny, olaryň ýerleşişini, ösüşini; 3. Durmuş geografiýasy-ýagny jemgyýetlerde we dürli ýurtlarda durmuşyň derejesini, ösüşini öwrenýän ylmydyr. Daşary ýurtlaryň köpüsünde bulardan başga-da “ilat geografiýasy” özbaşdak geografik ylym hökmünde öwrenilýär. (söz bilen düşündir!)

Geografiýa ylmynyň taryhy diýilýän ylmy usul has giçki döwürde döredilendir. Onuň döremeginiň zerurlygy adamlaryň ýeriň tebigatyna akyl ýetirişleriniň dürli döwürlerde dürli bolup, şu güne çenli timarlanylýp, ozalky çaklama pikirleriň täze tejribe esasly düşündirişler bilen üsti doldurylyp durýanlygy, häzirki wagtda-da üsti doldurylmagyň dowam

edýänligi bilen düşündirilýär. Geografiýa ylmy öz döreýşinden tä biziň günlerimize çenli örän köp özgerişleri başdan geçirdi. Ozal başda bu ylym görnüşinde däl-de adamlaryň tebigaty synlap kabul edip biliş ukybyna esaslanan düşünje bolupdyr. Soň-soňlar Ýeriň tebigaty barada pelsepe-filosofik pikirler döräp ýazga geçirilip başlanypdyr we şol esaslarda-da geografiýa ylmynyň ilkinji düýp kerpiçleri goýlup başlanypdyr. Ylmy ugur hökmünde ilki bada tebigaty öwrenýän gije gündizi, pasyllary, ýerdäki hadysalary hereketleri öwrenip akyl ýetirmäge ymtylyşyň ylmy bolupdyr. Soňa baka olardan ötri ýurtlary, ýer-ýurtlaryň tapawutlaryny öwrenmäge-de synanşyklar bolupdyr. Şeýlelikde-de ilkinji geografik düşüňjeleriň utgaşykly ulgamy döräp başlapdyr.

Eýýäm görnüşi ýaly geografiýa ylmynyň ilkinji maksatlary has gadymy döwürlerden mälim bolupdyr. Bu ylymyň esasy maksady Ýeriň durkuna, onuň älem giňişligindäki, ýagny ýakyn kosmosdaky jisimler bilen baglanyşygyna Ýeriň öz üstündäki dürli tebigy agzalara, hadysalara olaryň özara baglanyşyklaryna akyl ýetirmekden ybarat bolup durýar.

Bu ylmyň esasy wezipesi – öz gazananlaryny we beýleki tebigy hem jemgyýetçilik ylymlarynyň özüne degişli böleklerini jemläp, umumy geografiýa ylmynyň ýeten derejesini ýaş nesle, umuman jemgyýetçilige düşündirmekden ybaratdyr. Ýene-de wezipeleriniň esaslarynyň biri dürli ylmy ulgamlaryň, ugurlaryň gazananlaryny bir-birleri bilen baglaşdyryp Ýeriň tebigatyna akyl ýetirmäge, jemgyýetçilik gurluşlardaky ykdysady durmuş şertleriň özgerşine seljeriş bermäge ukyply nesil terbiýelemekden ybaratdyr.

Geografiýa ylmynyň taryhynyň ylmy barlag usullary umumy geografiýa, pudaklaýyn tebigy, jemgyýetçilik ylymlary bolan, taryh, arheologiýa ylymlarynyň barlag usullaryna kybapdaşdyr. Ondan ötri tebigy hem jemgyýetçilik, durmuş-ykdysady ylym-bilim ugurlaryň wagt hem aralyk

birliklerinde nä derejede ösüşlerine seljeriş bermäge gönükdirlen ylmy barlag usullary ulanýanlygy bilen olardan tapawutlanýandyr. Geografiýanyň taryhy ylmynyň döräp ösmeginde diňe bir tebigy, jemgyýetçilik, durmuş-ykdysady ylmylar däl, eýsem gumanitar: filosofiýa-pelsepe, dil bilimi ýaly ugurlaryň, ulgamlaryň hem ylmy barlag usullary, olary şu günki ýeten derejeleri zerurdyr.

Ähli ylmlaryň gözbaşynda Ýeriň tebigaty-geografiýa duran bolsa, ony düşündirmek, seljermek we ynamly şekilde köpçülige ýetirmek üçin dil bilimi zerurdyr.

Şu jähtden alnanda “Geografiýa we meteorologiýa ylmynyň taryhy” diýilýän ugur ähli beýleki ylmy ugurlar bilen baglanşyklylykda deň gadam basyp ösýän ylymdyr.

Ylymda ilkinji çeşmeler barada mysallar bilen aýtmaly. Ýer ýurt atlarynyň dürli sebäplere, tebigy şertlere, hadysalara görä dakylşy. Olaryň häzirki zaman regional hem-de tipologik çäkleriň bölünişine gabat gelişi. Şu günki geografiýa ylmynda olaryň ulanylyşy we tutýan orunlary barada aýtmaly – ýazdyrmaly.

§ 3. Ylmy ulgamlarda tutýan orny.

Taryhy geografiýa ylmynyň sapak edilip okadylmagynyň maksady ozaly bilen biziň ýurdumyzdaky öňe sürülen täze bilim syýasatynyň amaly aşyrylmagy bilen, onuň başlangyjynda duran Türkmenistanyň ýaş nesli häzirki zaman jemgyýetçilik gurluşyň taraplaryna laýyk terbiýelemekden, teoriýa we tejribe taýdan ýaraglandyrmakdan ybaratdyr. Taryhy geografiýa geografiýa fakultetlerinde beýleki dersler bilen bilelikde okadylanda ýaşlaryň adamzat jemgyýetiniň dowam eden döwründe Ýer togalagynyň belli bir (öwrenilýän ýa-da okuw alnyp barylýan ojagy gyzyklandyrýar) ýerindäki tebigy hadysalaryň kanunalaýyklyarynyň ýüze çykmaklarynyň, üýtgemelerini, şol döwürdäki ýaşan adamlaryň durmuşyna täsirini öwretmäge gönükdirlendir. Öz ýaşayan ýa-da

gyzyklanýan ýeriniň tebigy şertini taryhy döwür arasynda özgerişi onuň jemgiýeti hojalygy, ösümlükleriň, haýwanat dünýäsiniň, adamzadyň şol ýeriň ekologiýasyna täsiri barada bilim alýan ýaş hünärmenlere düşünje bermekde, ybaratdyr. Bilim alýan ýaşlary köp taraplaýyn ylmy tejribe ugurlar bilen ýaraglandyryp durmuşyň talabyna görä bitirýän işini ýokary aňly düşünjeli ýerine ýetirip bilýän adamlar bolmagyny gazanmakdyr.

Taryhy geografiýaň ýa-da başgaça aýdylyşyna görä geografiki düşünjeleriň taryhy diýilýän ylmyň esasy maksady geografiki açyşlaryň syýahatlaryň şeýle-de geografiki akyl ýetirmäniň pikirlerini we umuman geçmişde ýaşap geçen adamlaryň geografiki düşünjeleriniň taryhy wagt birliginiň ölçegine salyp öwrenmekden ybaratdyr.

1,2 Taryhy geografiýany okatmagyň ýokarda tassyklanan maksatlaryndan birnäçe wezipeler ýüze çykýar:

1 Taryhy geografiýanyň esasy wezipeleriň biri ýaşlara Ýeriň tebigatynyň dürli regionlarda bir-birinden tapawutly aýratynlykda bolup, onuň jemgyýetiň hojalyk pudaklarynyň görnüşlerini kesgitleýji esasy sebäp bolanlygy barada çuňňur teoretiki düşünje bermekdir. Önümçiligiň gatnaşyklarynyň tebigy şertlere, baýlyklara garaşlylykda taryhy döwürler bilen baglanyşdyryp okuwçylaryň aňyna siňdirmekden ybaratdyr.

2 Taryhy geografiýanyň ýokary okuw jaýlarynda okadylmagynyň esasy wezipesi jemgyýetçilik ylmy ugrundan bilim alýan talyplara tebigy ylmy ugurlardan hem ýaraglanmaga mümkinçilik döretmelidir. Taryhy geografiýa ylmy gadym dünýä zamanynda dörän geografiýadan we taryh ylmyndan (döreýşi boýunça) has ýaş bolsa-da eýýäm birnäçe ýüz ýyllyklaryň dowamynda öwrenilip, ösdürilip gelýändir. Soňky döwürde bu ylma bir ösen kapitalistik ýurtlarda däl eýsem dünýäniň hemme ýurtlarynda şol sanda biziň ölkämiz Türkmenistanda-da uly üns berilip başlanyldy. Türkmen halky Ýer ýüzünde iň gadymy döwürlerinden bäri

jemgyýetçilik gurluşyny döredip şol gurluş düzgüniniň ilkinji nusgalaryny biziň günlerimize çenli saklap bilen halkdyr. Müňýyllyklaryň dowamynda Türkmen halkynyň aralyk giňişlikdäki hereketi wagt birligindäki özgeriş (hojalyk, durmuş, düşünje, din-adat medeni, ylmy we beýlekiler barada ylmy düşünje bermekde beýleki sapak derslerinden has hem (wezipesi) borçlylygy boýunça Taryhy geografiýa ilkinji orun degişlidir.

§ 4. Ylmy barlag geçirilşiniň usullary.

Taryhy geografiýa sapagy okadylanynda taryh ylmyndaky döwürler wagt ölçeg birligindäki seneleriň ünse alynmagy bilen bir hatarda şol öwrenilýän ýeriň, ýurduň ýa-da regionyň fiziki geografiki şertleriniň aýratynlyklary, ykdysady, syýasy geografiki maglumatlar olaryň şol wagt birligiň içindäki özgerişleriniň häsiýetnamasy esasy orun eýelemelidirler. Bu häsiýetnamalar esasan şulardan ybarat bolmalydyr:

1 Öwrenilýän ýeriň şol degişli döwürdäki (fiziki-geografiki) landşaftlaryň tebigy şertleri:

2 Ýerli ilatyň etniki aýratynlyklary ýerleşşi we şol öwrenilýän çäklerde olaryň hereketleri:

3 Öňümçilik geografiýasy we olaryň özara baglanyşyklary:

4 Içki hem daşky syýasy gatnaşyklaryň çäkleri we wajyp taryhy hadysalar baradaky maglumatlardyr.

Taryhy geografiýa ylmyň mazmunyndan gelip çykýan ýene-de bir wezipe ol hem taryhy we geografiki barlaglar geçirileninde metodologiki taýdan geografiýany (ýurduň ýa-da regionyň) öwrenileninde ony şol öwrenilýän ýerde haçan we hususan nähili taryhy hadysa bolanlygyny inkär etmän taryhy ylmy barlag işi geçirileninde bolsa jemgyýetçilik özgerişleriň bolmagynda umumy ösüşinde şol ýeriň geografiki şertleriniň oňa ýetiren täsirini eýýäm inkär etmän almaklygyň wajyplygyny görkezmekdedir. Taryhy geografiýanyň ylym

görnüşinde ösüşini öwrenmekde bize diňe rus we türkmen dilindäki edebi çeşmeler bolany üçin, italýan, grek, fransuz, inlis, nemes dillerindäki edebiýatlarda şeýle-de hytaý, hindi, eýran, arap ýurtlaryndaky maglumatlar ulanylman galýarlar. Eger-de mümkinçiligi tapylyp ýokarda agzalan ýurtlardaky taryhy geografiki maglumatlar hem ulanylaýsa onda bu okuw dersiniň sapaklary has giň aýdyň we gyzykly bolardy.

I. BÖLÜM Geografiýa ylmynyň döremeginde ilkinji çeşmeler.

§ 5. Iri sebitleriň atlarynyň ýerli geografik şertlere kybapdaşlygyň ilkinji çeşme görnüşinde ulanylmagy.

Adamzada mälüm bolan ylmlaryň hemmesiniň özboluşly başlangyjy bar. Ähli ylmlaryň gözbaşynda bolsa adamynyň Ýeriň tebigatyndaky hadysalary synlap, oňa düşünişiniň, ony gorap, öz aňynyň ýetdigiçe kabul edip bilişi ýatyr. Şonuň üçin hem adamynyň Ýeriň tebigatyny, Ýeriň töweregindäki asman jisimlerini, olaryň aralyk hem wagt birligindäki özgerişini, şekilleriniň üýtgeýşini synlap, dürli hadysalaryň özara baglanyşyklaryny, özara täsirlerini, özara gatnaşyklaryny seljerip bilmäge umtylyşyndan ilkinji ylmy düşüňjeler başlanypdyrlar.

Adamlaryň Ýeriň tebigatyna düşünişleri ilki bada örän ýönekeý, sada kä halatlarda hakykatdan daşda bolsalar-da ol düşüňjeler, garaýyşlar ýüzlerçe, münlerçe ýyllaryň dowamynda özgerdilib ösdürilip, nesilden-nesle timarlanyp geçirilipdir. Olaryň kä birleri irki geçmişde adamlaryň aňynda şeýle ýokary derejede tebigy döreýşine, häsiýetine, dolanşygyna, mahsus çözgüt tapypdyr. Hat-da şu günki ylmyň ösen derejesinde-de ol halk düşüňjesinden dörän netijäni başgaça düşündirip ýa-da ösdürip bolmaýar.

Adamzadyň ýiti aňynyň Ýeriň tebigatyna ýetişinden, ony synlap, seljerip netije çykaryp bilişinden ähli ylmy

ugurlaryň başlangyjy Ýeriň tebigaty baradaky ylym-geografiýa başlanyndyr. Beýleki ylymlar ýagny tebigat, jemgyýetçilik we gumanitar diýilýänleriň hemmesi şol başlangyçdan bölünip çykandylar, soňra özbaşdak ylmy ugurlar bolup ösendirler. Mysal: matematika Ýeriň ýüzündäki we Ýere golaý asmandaky jisimleriň hadysalaryň aralyk ýa-da wagt birlikleriniň ölçeginden, mukdar birlikleriň hasaplamalaryndan başlanan bolsa, fizika ylmy şol öwrenilýän jisimleriň tebigy fiziki gurluşyna şekillerini, häsiýetlerini öwrenmekden başlanyndyr. Himiýa bolsa Ýeriň tebigatyndaky bar bolan jisimleriň içki syrlaryny, ol jisimleriň durkundaky, düzümindäki bölekleriň birleşendäki ýa-da bölünendäki bolýan hadysalary, ýagny şu günki ylmy garaýyş bilen aýdanynda himiki durkuny öwrenip, özbaşdaklyga ýetipdir. Beýleki tebigy ylmy ugurlar geologiýa, geomorfologiýa, klimatologiýa, meteorologiýa, gidrogeologiýa, gidrologiýa, biologiýa, medisina we beýlekiler, sol sanda olaryň çäklerinden çykan pudaklaýyn ylymlaryň barysy hem ilkinji başlangyç gözbaşyny geografiýadan alyp gaýdyndyr.

Adamzadyň tebigata düşünişini beýan etmek bir-birleri bilen gatnaşygyny ýola goýmak üçin dil gerek bolupdyr. Sözleşikde ulanylýan ses, owaz birleşmeleriniň iň gadymylary bir bogunly bolupdyr diýsek hakykata ýakyn bolar. Sebäbi hut häzir hem dil bitmedik çagalar ilkinji sesleri diňe bir bogundan başlaýarlar. Şeýle-de Ýer ýüzünde iň gadymy dilleriň biri bolan türki-türkmen dilinde-de köplenç düýp sözler bir bogunlydyrlar. Adamynyň aňly ýaşayşa başlan döwründe ilkinji görüp aň ýetirişinde özara meňzeş häsiýetli zada bir at dakanlygyny görýäris.

Meselem: “Ot” ýerden çykyp ýokary ymtylýan köp şahalanýan – ýapraklanýan ösümlikleriň umumy ady. Olar tiz ösýärler we ýeriň üstündäki beýleki zatlaryň (hemişelik bir görnüşdäki zatlaryň üstüni örtýärler (duşundan geçýärler). Şol söz bilen bir meňzeş emma “o” sesini uzaldyp aýtmak bilen

aňladylýan “oot” sözi eýýäm ýanýan ody aňladýar. “oot” hem “ot” ýaly çalt ýokary hereket edýän, köp şahalanýar, ýapraklanýar. Olaryň ikisi-de ýeliň ugruna eglip-gyşaryp ýene-de dikelip hereket edýärler. Şol meňzeşlikleriň bolmagy bulary aňlatmak üçin bir meňzeş seslerden ýasalan bir bogunly sözün ulanylmagyna sebäp bolandyr. Emma ikinjisiniň ýiti ýandyryjy häsiýetini aňlatmak, ondan seresap bolmagy duýdurmak üçin ondaky çekimli sesi süýkdirip-uzaldyp aýdandyrlar. Şu mysaldan görnüşi ýaly, ilkinji sözler hem Ýeriň tebigatynda bar bolan zatlara at dakmak, olary sypatlandyrmak ýa-da häsiýetleriniň seljerilmeginden döräpdir. Beýleki “Gumanitar” diýilýän ylmy ugurlara, gönüden-göni adamynyň tebigata akyl ýetirişiniň subutnamasy bolup, adam aňynyň önümligi jedelsizdir

Jemgyýetçilik ylmlary, adyndan belli boluşy ýaly adamzadyň arkaba-arka umumy şarikli durmuşy emele getirip ösdürmegine bagyşlanandyr. “Taryh” diýileninde her ylmy ugruň öz taryhy, adamzat jemgyýetiniň aralyk we wagt birligindäki geçen ýoly, şeýle-de Ýer togalagynyň döräli bari başdan geçiren ähli hadysalaryny öz içine alýan manydaky sözdür. Şoňa görä-de “taryh” ylmy haýsy zadyň geçmişini öwrenýänligine garamazdan öz gözbaşyny ýeriň tebigatyndan ýagny Ýeri öwrenmekden “Geografiýadan” başlanýandyr.

“Geografiýa” näme? Türkmen diline ilki başda gadymy grek dilinden, soňra rus dilinden gelen bu sözün manysy geoyer, grafiýa-ýazýaryn diýlip terjime edilýär, we ýeriň tebigatyny öwrenip ýazmagy aňladýar manyny berýär. Häzirki wagtda “Geografiýa” ylmy: tebigy we önümçilik çäkleriň toplumyny, olaryň agzalaryny öwrenýän hem tebigy hem-de jemgyýetçilik bölümleri bolan köptaraplaýyn şahalanan ylmlaryň utgaşykly ulgamy hökmünde garalýar. Bu ylmyň tebigy ugruna fiziki geografiýa; jemgyýetçilik bolsa ykdysady geografiýa diýilýär. Olaryň her haýsy-da öz gezeginde birnäçe böleklere bölünýärler.

Şeýle çylşyrymly ylym ilki başda nähili we nämeden başlandyka? Adamlar entek diňe ýaşayyşyň aladasy bilen özlere iýmit gözläp, sowukdan, ýyrtýjy haýwanlardan ýa-da islendik beýleki howp-hatarlardan goranyp ýaşamaga mejbur bolup ýörkäler, olar hiç hili ylym barada aladalanmalydyr hem öýtmändirler.

Emma görýän zatlaryna seljeriş berip at dakmagy ýa-da sypatlandyrmagy welin başarypdyrlar. Bu hili başarnykly barada maglumatlary iri sebitlere gadymy geçmişden bäri dakylan atlaryň ýitmän şu günki güne çenli gelip ýetenleri mysal bolup bilýär. Olar biziň günlerimizde geografiýa ylmynda-da şol ilkinji döreýşi ýaly ýa-da wagt geçmegi bilen özgeren görnüşinde ulanylýar.

(Eger-de şu babatda mysal gerek bolsa) Ýewraziýa gury ýer böleginde iň iri tebigy sebitleriň biri Sibirdir.

“Sibir” diýlip atlandyrylýan umumy geografiki sebite Günbatar Sibir pesligi, Orta Sibir tekiz belentligi, Gündogar Sibir daglyklary, Baýkal töwerekleri, Uzak Gündogar, Amur boýy we beýleki ýerleriň bary degişli bolupdyr. Bu söz türkçe-türkmençe aýdylanynda “Sibr” diýilip “b” harpy bilen “r” harpynyň arasynda çekimli ýok edilip aýdylýar. Şu görnüşde beýleki türki dillerde-de (Gazak, Tatar, Başgyrt, Özbek we beýlekilerde-de) ulanylýar. “Sibr” sözi şol görnüşinde tatar, gazak dillerinde süpürmegi aňladýar. Olar bir ýeri süpürmeli bolsa “Sibrip jiler” diýip ýüzlenýärler.

Eger “Sibr” sözüniň manysy “süpürmek” bolsa onda biziň ata-babalarymyz nämäni göz önünde tutup bu ýere beýle at dakdylarka? Ýokarda sanalan ýer-ýurtlaryň hiç biri hem geologik emele gelşi ýer üstiniň gurluşy ýa-da başga göze görnüp duran tebigy alamatlary boýunça bir-birlerine meňzemeýärler. Şonda-da Ural daglaryndan Ýuwaş okeana çenli aralygy tutup üç-guraksyz giňişlige we uzaklyga bir at “Sibr” diýip dakypdyrlar. Ata-babalarymyz ýalnyşayana dälidirlerdä herna?

Ata-babalarymyz bu dürli geologik emele gelişli, birbirine meňzemeýän ýer üsti gurluşly, toprak, ösümligi hem haýwanat dünýäsi bir-birine meňzemeýän ýerleriň hemmesine bir sydyrgyn mahsus bolan tebigy hadysanyň barlygyny görüp, ony arkaba arka synlap, seljerip şol ady dakypdyrlar.

Eger “Sibr” sözi gadymy türki dilde süpürmegi aňladýan bolsa ol sözi şu gün hem türki dillerde janly-ulanylýan bolsa, onda gadym döwürde ýaşap geçenlerimiz, göz önünde tutulýan çäklerdäki gyşyna gar sowuryp ösýän güçli ýeli göz önünde tutandylar. Bu ýerleriň tebigatynda hemmesine deň derejede mahsus bolan gyşyna has güçlenýän demirgazyk-demirgazykdan günorta-günorta-günbatara öwsýän, ýere düşen garlary süpürüp duran ýeli göz önünde tutandylar. Hakykatdan hem ýylyň köp böleginde dowam edýän gyş paslynda sowurgynly günleriň agdyklyk edýänini gören islendik adam bu çäklere “Sibr” diýip at dakar. Şu ýerde Sibiriň ýerli halklary, galyberse-de gazaklarda-da ýaňy-yakynlarda-da bu çäklere “ibir-zibir” hem diýipdirler. Ibir-zibiriň hem manysy syryp-süpürmegi, dargatmak, dürli tarapa çalt hereketlenip pytramagy aňladýar ahyryn. Şeýlelik-de “Sibr” diýilen adyň şeýle giň hem dürli şekilli ýere dakylmagynyň düýp sebäbi bu ýerlerde bir tebigy agzanyň howa-klimat şertleriniň meňzeşliginden gelip çykypdyr. Ähli çäklere deň derejede mahsus bolan agdyklyk edýän tebigy şerte görä-de biziň ata-babalarymyz bir bitewi at dakypdyrlar.

§ 6.Ýerli tebigy şertlere görä geografik atlaryň dakylmagynyň häzirki zaman geografiýa ylmynyň talapyna laýyklygy.

Geografiýa - iň gadymy we iň täsin ylym.Adamzat Ýeriň tebigatynyň bir agzasy bolup, döräli bari özüne berlen aňyň mümkinçiligine görä töwerekdäki hadysalara göz ýetirmäge ymtylyp gelipdir. Şol ymtylyşyň netijesinde-de her bir tebigy

agzalaryň ownujak bölekleride, hadysalaryň üýtgeýişleri-de adamlarda özboluşly täsir galdyrypdyr, duýgy döredipdir.Şoňa görä-de adamlar öz ýaşayan ýerlerindäki tebigy şertlere, agzalara, belli bir çäkdäki ýerli aýratynlyklara, olaryň tebigy özboluşlylyklaryny synlamagyň üsti bilen hut şol ýere mahsus at dakyp bilipdirler (çöl,sähra,takyr,tüm, tundyra-tündirä,tokaý we ş.m.). At dakmak diňe bir Ýeriň tebigatynyň agzalarynyň häsiýetli aýratynlyklaryna görä däl, eýsem,halklar, taýpalar hem bir-birlerine at dakypdyrlar. Belli bir topar adamlaryň,taýpalarynyň ýaşayan ýerlerine olaryň ady bilen, hojalyk pudaklary bilen baglanşyklylykdaky atlary hem dakypdyr.Käte tersine belli bir topar ilata olaryň ýaşayan ýeriniň adynyň dakylp pylan ýerliler (Änewli-Ab-e-now-täze suw) diýip taýpa-topar atlarynyň döränligi hem mälimdir.

Müňlerçe ýyllaryň geçmegi bilen bir ýerde ýaşayan halklar, taýpalar başga ýere göçüpdirler, ýerli taýpalar bilen garyşypdyrlar, bu hadysa bolsa öz gezeginde dürli dürli dăp-dessurly, dürli durmuş-ykdysady derejeli halklaryň her bir ýerlere özleriçe at dakmaklaryny , şol atlaryň bolsa soňky gelen halkyň dilinde düşündirip bolmaýan nusgada saklanyp galmagyna getiripdir. Meselem “Farab”,”Saýrab”-(suw bölen-kesen,aýry suw) we ş.m. arap pars dilindäki atlar bolup araplaryň bu ýerlerde bolanlygyna şaýatlyk edýär.Şol atlar bilen atlandyrylýan ýerler bolsa Türkmenistanda ýerleşýär.

Asyrlaryň dowamynda, ýeterlik derejede çylşyrymly gelip çykyşy bolan,syrly, kä halatlarda düşündirmesi kyn bolan köp sanly geografik atlar emele gelipdirler.Şoňa görä-de olary öwrenmegiň zerurlygy ýüze çykyp, täze bir ylmy ugruň döremegine getiripdir.

Şeýle bolansoň “Geografiýa” diýp atlandyrylýan,örän giň mazmunly, ähli ylmy ugurlaryň gözbaşynda duran ylymdan toponimika (geografik atlar baradaky) ylym bölünip çykypdyr.

“Toponimika” sözi grekçe (topos)- ýer, belli bir ýer, we opita(onuma)- at, ýagny haýsydyr bir çakli ýeriň geografik ady

diýen mazmundaky goşma sözden ybarat bolup, ol atlaryň diňe geografiýa dahyllylaryny öwrenýän (beýleki hilli atlary öwrenýän umumy atlar baradaky ylmy “Onomistika” diýýärler) ylmy ugurdyr.

Geografik atlar-toponimler gelip çykyşlary aňladýan zatlary, mazmuny, dörän döwri, ady dakan halkyň dil aýratynlygy, tebigy hadysalara, ýer üstindäki aýratynlanýan birliklere- tebigy şertleriň agzalaryna düşünişleri, olary sypatlandyrmaga bolan ukyplary we başga-da ummasyz köp sebäplere görä, örän dürli –dürli bolup bilýärler.

Bu barada biziň belli toponimçi alymymyz Soltanşa Ataniýazow “Geografik atlar halk döredijiliginiň özboluşly nusgasy bolup, her bir toponim ony döreden halkyň tebigata bolan synçylygynyň, durmuşa gözüetiminiň, döredijilik talantynyň, ylmy düşüňjesiniň, fantaziýasynyň önümidir”(Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat-1970) diýip örän takyk belläpdir.

Toponimleriň kä birlerini yzarlap başlasaň, ol, özboluşly bir taryhy wakalaryň, hadysalaryň, içine alyp gitse, beýleki birleri tutuş bir halkyň taryhy geçmişi barada maglumatlaryň üstünden alyp barýarda, taryhy öwrenijilere kömek edýär. Ýene birleri ýerli tebigy şertleriň görnetin tapawudyny,ýa-da haýsydyr bir tebigy agzanyň belli bir çäkde agdyklyk edýän täsirini aňladýan ýa-da häzirki wagtda ol tebigy agza beýlekilerden tapawutlanmaýan bolsa-da, geçmişde bolan tebigy ýagdaýy suratlandyryp, tebigaty öwrenijilere örän gymmatly maglumatlary açýärler.

Şeýlelikde geografik atlar hem tebigaty öwrenijilere hem taryhçylara, etnograflara, dil bilimini öwrenijilere,bahasyna ýetip bolmajak gymmatly ummasyz köp maglumatlaryň çeşmesi bolup hyzmat edýär. Bu ylmy ugruň ýene-de bir gymmatly tarapy onuň, gumanitar , jemgyýetçilik, we tebigy ylmy ugurlarynyň ortasynda durup olary baglanyşdyryp duranlygyndadyr.

Birnäçe geografik atlar barada ulyly-kiçili rowaýatlary, kä birleriniň düýbinde örän gyzykly folklor (iňlisçe folklor-halk döredijiliginiň dilden-dile geçip gelen nusgasy) maglumatlaryny tapmak bolýar.

Şu gysga söhbedimizde, käbir toponimler baradaky edebi çeşmeleriň okalmagy, ýerli ýagdaýlary öwrenmegiň netijesinde alynan maglumatlary okyjylara ýetirsek diýen niýetimiz bar.

Bize öz atlarymyzy ýa-da geografik atlarymyzy ýoýman asyl nusgasynda “Aşhabad”-a derek Aşgabat,”Karakala” derek Garrygala ýa-da “Mahtumkula” derek Magtymguly diýmäge,ýazmaga,umuman ýerli geografiki atlaryň gelip çykyşy dogry teswirläp düşündirmäge ýol açyldy. Sebäbi geografik atlaryň dogry ýazylyp,dogry öwrenilmegi tutuş Ýewraziýa materiginiň taryhy geografik çeşmelerini dogry öwrenmegiň başlangyjy bolar.Bu gury ýer böleginde ýaşayan halklaryň,halkyýetleriň taryhy gatnaşyklaryndan köp habarlary berip,şu wagtky dartgynly,çekeleşikli hadysalaryň dowam edip günleri,olaryň bir-birine ýakynlaşmagyna,geçmişdäki dogan garyndaşlyk,gadyrly goňşyçylyk gatnaşyklaryň mysalynda, bir-birege geçirimliligiň, parhlylygyň ähmiýetleriniň ulylygyna düşünmäge kömek eder.

Toponimler-geografik atlar öwrenileninde tutuş bir halkyň-türkmen halkymyzyň däl-de,türki dilli halklaryň kökünüň baryp bir ýere birleşýänligini görkezýän maglumatlary hem tapmak bolýar.

Gadyrdan okyjy! Şol hili toponimleriň birine siziň bilen bile seredeliň. Şu niýet bilen biz,Ýer ýüzüne belli, hemme ýerde ady uly hormat we sylag bilen tutulýan, asyrlar geçdigiçe ýigdelýän ähli özünden soňky ynsan nesline howandarlygy artýan bir şahsyýetiň şu ýagty jahana inderilen obasynyň,ýagny,Abu Ali Huseýin ibn Abdullah ibn Hasan ibn Alynyň-halk içinde Ibn Sinanyň,Ýewropada-Awisenanyň doglan obasy Afşana ýa-da Afşinanyň adynyň gelip çykyşy baradaky maglumatlara seredeliň.

Diňe Merkezi (Orta) Aziýada däl,bütün dünýä ýüzünde gadymy merkezleriniň biri Mawerennahrdaky (Syr we Amyderýa aralygyndaky) Buhara şäheriniň eteginde ýerleşen Afşana obasynyň adynyň gelip çykyşy baradaky rowaýata öwrülip giden maglumatlara L.G.Saladzanyň dünýäniň beýik ynsanlarynyň biri Ibn Sina (türkmenler bu belent adamyň adyny Abyl Esen diýip hem tutupdyrlar) barada ýazan kitabynda getirýän delilleriniň we maglumatlaryň üsti bilen yzarlamak bolalyň.Oňa goşmaça tassyklaýjy delilleri bolsa birnäçe beýleki edebi çeşmelerden, şol sanda W.W.Bartoldyň eserlerinden we E.Şeferiň işlerinden alyp ulanalyň.

Bu geografik at nähili syrlary asyrlaryň içinden geçirip, saklap,bize ýetirdikä ? Gadymy geçmişde muňa meňzeş söz,geografik at,ýa-da etnonim halkyň,adamynyň ady boldymyka? Eger bolaýan bolsa ol niredede, haçan, nädip döredikä we nämäni aňladýarka? Şu soraglara jogaplary tapyp bilsek azabymyzyň ýerine düşdigi bolardy.

Afşana adynyň döremegine örän çuň we çylşyrymly taryhy wakalary öz içine alýan rowaýatlar bolup,olar biziň eramyzdan (sena başlangyjyndan-eýýamymyzdan) öňki 1764-nji ýyllardan başlanýar. B.e.ö.1764-nji ýylda hunlar güýçli daşky duşman bilen bolan söweşlerde ýeňlişe sezewar bolýarlar. Olaryň gyrylman galan az sanly bölegi, kemeldilen halda, arkalaryny duşmana öwürip, Gobi çölünden geçip,Sibiriň günortalaryna gitmäge mejbur bolupdyrlar.Ençe ýüz ýyllar şol ýerlerde güzeran dolap b.e.ö.IV asyrdan has güýçli topar bolup ýene-de öňki giden ýurtlaryna gaýdyp gelipdirler.Şondan soň ,ol ýerlerdäki beýleki halklaryň arasynda gysylyp girmek üçin ýene-de iki ýüz ýyl(200 ýyl) töweregi wagt gerek bolupdyr.Şondan soň in oňat,akylly edermen,gahryman hunnuň dogulmagyna garaşmaly bolupdyrlar.

Şol wagtky hunnlaryň hany Tumyn goňşylary ýueçjelere(şu halkyň ady hytaý hronikasy-hytaý çeşmesinde berilişine görä berilýär. Tumyn hanyň halkynyň haýsy topara-

taýpa (hunnlaryň haýsy bölegine degişiligi)belli däl.Olaryň öz atlary saklanyp galmandyr. Olaryň neslleri ýewropeid,ýagny,gök gözli, sary saçly bolupdyrlar diýen maglumat bar) üç ýyllyk öz ýurdyndan gideninde yzynda doglan ogly Modeni ýueçjelere girewine berýär.Onyň yzysürede olaryň üstüne çozýar. Bu hili hereket bolsa Modeni öldiren bilen barabar(eken) bolupdyr.Emma Mode bir hili saý-sebäp bilen ölmän galypdyr. Şondan soň Mode goşunlaryna garap “Meniň ýaýymyň oky nirä uçsa siziň hem oklaryňyz şol tarapa uçmalydyr”diýip,özünüň iň oňat görýän atyny nyşanalap atypdyr.Duranlaryň köpüsi ýaýlaryny götermändirler. Mode olary jezalandyrypdyr. Soňra öz aýalyny ýaý çekýär,onda azyrak adamlar ýaýlaryny galdyrmaýarar,Mode bulary hem jezalandyrýar.Iň soňunda Mode öz atasy Tumine ýaý çekýär, şol wagtyň özünde-de galan topar esgerler hem ýaýlaryny çekýärler.Rowaýatdaky bu waka han bilen goşunuň bir бүтewiligini suratlandyrmak üçin getirilen bolmaga çemeli. Tumini öldirjek bolsalar bir ýaýyň okyda ýeterlik bolardy, eger şeýle edilse, onda goşunyň içinde kimiň Mode wepalylygy kimleriň bolsa biwepalygy bilinmän galardy. Bu bolsa Modeniň soňky hereketlerine päsgel bermegi mümkin bolan zatlaryň ýüze çykmagyna getirerdi.

Ynha şeýdip Iň Oňat Hunn döräp,ol daşky duşmanynyň hem güýçlerini çym-pytrak edip,öz halkyna, öz watanyna Nýanşan daglaryny gaýtaryp berýar.Ol biziň eramyzdan oňki 202-nji ýylda öz goşuny bilen Beýik Hytaý diwaryndan geçip daşky duşmanlary uruşsyz boýun egdiripdir,we paç tölemäge mejbur edipdir.Beýle diýildigi ol duşmanlar Modeniň goşunynyň ýeňdirmejegine gözleri ýetip gyrgynçylygyň we ýumurulyşygyň önüni almak üçin boýun bolup,paç tolemäge razy bolupdyrlar.

Mode bolsa tölenen pajyny alyp yzyňa tiz dolanypdyr.Onuň hem sebäbi,agyr leşger bilen baý ýurtda köp dursa,talaňçylyk boljagy ikiuçsyz bolanlygy bolupdyr, ýagny

öz goşunyňa Hytaý halkyna talatman, ýönekeý halka azar-ýza bermän basyp alan ýurdundan çykyp gaýdypdyr. Ýerli halky talaňçylyga sezewar etmezlik üçin Mode öz goşunyňy tiz yzyna dolapdyr. Bu bolşy diňe sähralylaryň aňrybaş adamkärçiliklilikleriniň, sahawatlylyklarynyň ýene-de bir şaýatnamasy diýip düşündirmek bolar. Şeýlelikde hunnlar Beýik Sähanyň galkany bolup, ol ýerlerdäki halklary daşarky talaňçylardan, ýyrtyjy ordalardan gorapdyrlar.

Emma b.e.ö.176-nji ýylda Beýik hunn Mode aradan çykanyndan soň daşary ýurtly basybalyjylar hunnlara 26-ýyllap tölän paçlarynyň aryny almaga başlaýarlar we 100 ýylyň dowamynda gyrgynçylykly uruş alyp barýarlar. Hunnlaryň bu söweşlerde güýji asgyn bolupdyr we duşmanlar tarapyndan gyrylyp gutarylmagyna ýakyn gelipdir. Altaý daglarynyň jümmişinde gizlenip galan hunnlaryň ujypsyz bölegini-de duşmanlar yzarlap tapyp ýok edipdirler. Emma bir oglanyň elini aýagyny çapyp, öldürmän taşlap gidipdirler. Ol oglany bir ene böri (gök böri-möjekleriň iň iri, akylyly görnüşi) tapyp, idedýär. Ol ene böri bilen oglanyň “Nikalary” netijesinde, ol böriden on(10) ogul dogýar. (L.Saladze. Ibn sina, sah 38, A.Bekmyradow, Göroglynyň yzlary, sah.27). Şol gök böriden (möjekden) bolan on oglanlaryň biri has güýçli we edepli bolýar. Şolardan hem hunnlaryň täze Aşik atly halky başlanýar.

Hytaý dilinde “A”-adyň öňünden goşulýan goşulma bolup, ol sahawatlylygyň alamaty-aňladyjysy bolýar, “şino”-sözi bolsa türkmençä möjek- böri diýip terjime edilýar, şeýlelikde Aşino-Sahawatly möjek(böri)diýen manyny berýär.

Bu oglanlaryň nesilleri Aşinler 200 ýyl gowrak Altaý daglarynda önüp-ösüp köpelipdirler we b.e.316-nji ýylda gaýtadan dikeldilen hunnlar ýene-de daşky duşmanlar bilen ýüzbe-ýüz bolýarlar we Beýik Sähraňy goraýjylaryň wezipesini öz üstlerine alypdyrlar. Olar daşky duşmanlaryň iki paýtagtyny basyp alyp olaryň imperatorlaryny-da ýesir alypdyrlar, olaryň

goşunlaryny Huanhe derýasyndan Ýanszy derýasyna tarap kowýarlar.

Şol guwandyrjy hadysalardan 123 ýyl geçeninden soň 439-ýylda daşky duşmanlar has köp we güýçli goşun toplam iň soňky Hunn hany Muganyň goşunyny ýeňlişe sezewar edipdirler.Şondan soň Aşin han,hunlaryň serkerdesi Mugan Nanşan daglarynyň jümmüşindäki bir derede-jülgede gizlenen bary-ýogy 500 maşgala baş bolup:”Ilimi nirä äkitsemkäm” diýip pikirlenmeli bolýar.Şol wagt ol gaçgak gullary,tozdyrylan beýleki halklardan bolan maldarlary daşyna toplam güýçli goşun döredip,daşky duşmanlaryň güýjini ýok edip hem biljek eken.Emma ol güýji döredäýse, olar töwerekdäki taýpalary talap wagşyýana hereketleri bilen sahawatly Hunn-Aşin halkynyň adyna,öz adyna-da ysnat getirjegini bilip,ol ädimi etmändir,saklanypdyr.Ýene-de bir çykalga,ol hem duşmandan aman diläp,onuň diýenini edip ýaşamak.Eger şeýle edäýse,daşky duşmana iň oňat ýigitlerini olaryň goşunçylygyna galan halkyny bolsa olaryň hyzmatyna bermelidigini bilip,ol ýoly hem kabul edip bilmeýar,ýagny, öz eli bilen öz halkyny gulçylyga,ýok bolup gitmäge sezewar etmäge bogny ysmaýar.

Şu hili pikirleri telim gezek kellesinde öwren Aşin hany örän uly gahrymançylykly hereket edýär.Daşky duşmanlarynyň Nýanşan dagynyň töwregini gabap duran gözegçileriniň gözlerinden ýaşyryklykda öz halkyny daşky duşmanlaryň entek baryp bilmejek Altaý daglaryndaky hunnlaryň imperiýasynyň sugla saçýan iň soňky bölegine tarap alyp geçmäni başarypdyr.

Şu ýerde Altaýda mylaýymlylygyň,çydamlylygyň,zähmetsöýerligiň, gahrymançylyk nusgasyny görkezip Aşin halky ikinji gezek gaýtadan döremeli bolýarlar. Ýuwaşlygyň,mylaýymlygyň nusgasyny görkezmekleriniň sebäbi sähranyň täze hojaýyny başbilmez Žužan Ordasynyň hereketlerine çydamlydygy, zähmetsöýerligiň nusgasyny görkezmek diýlende, ozalky adaty hünärleri çarwadarlygyň ýany

bilen,ekarançylygy hem metal eretmekligi öwrenip çörek gazanmaly bolupdyrlar.

Aşinler ilki 50 ýyl Žužanlaryň saýasynda olara gylyçdyr ýaý okunyň uçlaryny guýup, ýasap berip ýaşapdyrlar.Soňra daşky duşmanlary öz çäginde çykarman saklap bilen hytaý ýüpeğine öz mallaryny çalşyp parahat ýaşayan Tele halky talaňlara ymtylýan Žužanlary gysyp Huanhe darýasynyň goşantlaryndan Nýanşandan uly tigirli arabalara goşlaryny ýükläp göçüp Altaýa gelen Tele halkynyň saýasynda altmyş ýyl parahatçylykda ýaşapdyrlar.Tele halky parahatçylyk söýüji türki halk bolupdyr.Aşinler bu halkyň türki dilini öňki sýanbiý dillerine derek, medeniýetini,kanunlaryny,etniki şekil aýratynlyklaryny özlerine siňdiripdirler we özleriniň täze atlary-týurkýutlar diýen ady hem alypdyrlar(L.Soladze,39 sah.).Şu ýerde bu halk örän uly güýç döredýär soňa görä-de "Güýçli" gadym "Týurk" diýen ady alypdyrlar diýip ýazýarlar.Olaryň güýçli bolanlygynyň şaýat hökmünde şu hadysalary,ýagny şol döwrüň in uly döwletleri bolan ýurtlar Hytaý we Eýran öz ilçilerini Aşinlere iberip aragatnaşyk saklamaga ymtylypdyrlar, 553-nji ýylda týurkýut aşinler Žužanlaryň garşylygyny syndyryp(öňki Beýik Sähranyň eýesi we hemme halklardan öz resmi adynyň bolmagyny talap eden-tele-aşinlere-de týurk düýp sözün yzyna sýanbiý diliniň "ýut"goşulmasyny goşduran Žužanlaryň)Hingana Amur derýasyna çykýarlar.558-nji ýylda bolsa Itil-Wolga derýasynyň çep kenaryna gelýarler.568-nji ýylda Buharanyň eteginde Sogdiana (Ibn Sinanyň(geljekki)watany)ugrundaky eftalitleriň garşysyna söweşi başlaýarlar.Uruş sekiz gün dowam edipdir,boýun egmezekler boýun egmezekleriň garşysyna çykýarlar. Eftalit halkynyň adynyň gelip çykyşy (eftalitler Sogdylaryň ata babalary) barada alymlar (1959-nji ýyla çenli) ýüz elli ýyl iş edinipdirler.Ahyrda-da A.Semenowyň,Neldekäniň,Gutşmidtň,L.Gumileriň we beýlekileriň irginsiz zähmetleri, tagallalary bilen eftalitleriň

hem týurkýutlaryň hem damarlarynda şol bir gan”tele” halkyna degişli boýun egmezlik “di” ”çidi” taýpalarynyň ganlary akýar eken.Ýöne eftalitler günortadan-demirgazyk Hytaýdan biziň eramyzdan öňki VII-asyrda gysylp çykarylan Çidiler.Pamir töwereklerine biziň eramyzdan öňki XV asyrlarda gelen ariýler (eýranyň asly halky) bilen garyşypdyrlar we Eftal derýasynyň jülgesi bilen Sogda (ýuegžeyleriň garşylygyny syndyryp) eňipdirler.Abu Ali Ibn Sina dogmazynda 400 ýyl ozal eftalitleriň patyşasy Kidarýa öz paýtagty edip Bolo(Balh) şäherini saýlapdyr.

Bu iki halkyň gelip çykyşlarynda bir tapawut,ol hem, týurkýut-aşinleriň damarynda gadymy hunnlaryň hem ganynyň barlygydyr (şol ýerde 41 sah).

Buharanyň eteginde 8 güne çeken uruşdan soň Týurkýut-Aşinler Sogdiananyň eýesi bolup Merkezi Aziýada hunn gany bolan aşinleriň-týurkýutlaryň döwleti ykrar bolýar.Şol aşinler öz şäherlerini “Aşin”diýip öz halklarynyň ady bilen atlandyrandyrlar diýilip çaklanylýar.Bu söz diňe şu teswirde düşnikli bolýarda horezmi ýa-da sogdi(terminlerinde) sözlerinde entek ony düşündirip bilýan,görnüşde ýa-da mazmunda söz duşmaýar.Buharanyň eteginde “Týurkan” ady bilen belli ýene-de bir oba bar. Belkem bu iki gadymy ýurtlaryň (ilat ýaşaýan ýer manysynda)bir bütewi taryhy bardyr? Günbatar Týurk-Aşina halkynyň VII asyrdaky hany Helu baradaky maglumata E.Şeferiň işlerinde duşmak bolýar.Ynha şu rowaýatdan we taryhy çeşmelerden şaýatlyk etmeginden ugur alsak bir obanyň Aşin-Afşana obasynyň (häzirki wagtky)adynyň, ýagny bir geografik adynyň gelip çykyşynyň nähili taryhy-geografik gürriňi bar eken. Şonuň üçin hem geografik atlar öwrenilmeklerine mynasypdyrlar.

II. BÖLÜM Medenýetli halklaryň geografik düşünjeleri.

§ 7. Medenýetli diýmegiň manýsy.

Şu wagtky zamanda Eýran, Owganystan, Türkmenistanyň günorta bölegine girýän taryhy geografiki ýerleriniň düşünjesi barada maglumatlaryň esasy çeşmesi Isidor Horakskiniň “Dorožnik” (Ýolagçy). Emma şu çeşmeden başga-da taryhy geografiki we etniki taryhy awtorlaryň ýene-de birnäçe maglumatlarynyň esasynda Parfiýa döwletiniň ýokarky häkimlikleriniň ýerleşmeginiň hakykylygyny göz önüne tutup bolar.

Isidor Harakskiniň ugry Kaspi derwezesinden Orohosiýa çenli 12 welaýatlary tutýar. Şol sebäpli başga antik awtorlaryň eserlerinden bu welaýatlar baradaky maglumatlaryny biz ýol ugrunyň gidişine görä ýerleşdirýäris. Şu maksat bilen Flawiý Drianyň, Diodor Sissiliýskiniň, Strabonyň, Uly Pliniýniň eserlerinden peýdalandyk. Bu – Eýranyň, Owganystanyň, Orta Aziýanyň milletleriniň taryhy geografiýasynyň esasy çeşmeleri, az-kem maglumatlar başga awtorlarda hem bar.

Pompeý Troga-da, Polibiý-de, Plutarh-da, Kwint Kursiý Rut-da we Ammian Marselinde has gadymy maglumatlar – Affianyňky we Kursiý Rufuňky, çünki olar eden ýörişi taryhdan, taryhçylardan başlanýar. Arian we Kursiý Rutdan başga, sanalan awtorlaryň sitatalarynyň esasy hronologiki ýagdaýda berýäris.

Isidor Horakskiniň marşrutyna laýyklykda, biz maglumatlary indiki tertip boýunça ýerleşdirdik. Ilki Parfiýa döwleri barada we Kaspi derwezesi barada, soňra gidýan welaýatlary: Horaena, Komissena, Girkaniýa, Astauena, Parfiena, Apawarktikenä, Margiana, Ariýa, Anauon, Jarangiana, Paraýtagena, Parapanisadlar we Gedrosiýa “Dorožnikde” belenilip geçilmedikleri barada aýdyp geçmeli, emma başga hemme eserlerde olar bar. Şol sebäpli, biz ol welaýatlary Parfiýanyň ýokary welaýatlarynda alyp galdyk.

§ 8. Medenýetli halklaryň ýaşaýan esasy sebitleri, ýerleri.

Parfiýa döwleti

1. Pliniý: “Jemi 18 parfiýa patyşalyk (hökümdarlyk) bar, şeýle diýlip, iki deňziň arasynda ýerleşýän welaýatlara diýilýän Gyzył – g.o-da we Girkán – d.g. Ýokarky diýip atlanýanlaryň 11-si Ermenistanyň serhedinde we Kaspi deňziniň kenarynda başlanýar, olar ýaşaýyş ýollary eýýam şu taýda tapýarlar. Galan 7-si aşaky diýip atlandyrylýar” (IV 29,1).

2. Ptolemeý: “Altynjy kitap şundan ybarat: Beýik Aziýanyň ýerleri barada, ýagny: Assiriýa, Suziana, Midiýa, Persida, Parfiýa, çöllük Karmaniýa, Bagtly Arawiýa, Karamaniýa, Girkaniýa, Margiana, Baktriana, Sogdianlar, Sarlar, Imaý daglarynyň arasyndaky Skifiýa, Imaý daglarda dal Skifiýa, Serika, Ariýa, Paraponisadlar, Drangiana, Arohosiýa, Çedrosiýa barada (VI.0)”.

3. Ammian Marsselin: “Witanslaryň häkimlik edýän, ýagny otly goşunyň atbaşylary patyşalar we hökümdarlyk edýän – galan kiçileri sanap çykmak kynrak boljak, hökmana däl. Pars welaýatlary indikiler: Assiriýa, Suziana, Midiýa, Pars, Uly Karmaniýa, Girkaniýa, Margiana we Baktriýalaryň, Sogdianlaryň we Saklaryň ýerleri, soňra bolsa Imaýyň ol tarapyndaky Skifiýa we şu daga çenli, Serika Arhiýa, Parapamisadlar, Drangiana, Arahosiýa we Çedrosiýa (XXIII, 6, 14).”

II Kaspi derwezesi

4. Arrian: “Isgender ýaly gitseň bir günlük ýol aralykda Kaspi Derwezesinde duran Ragi ... Onuň özi bolsa parfiýalylara tarap ugrady: birinji gün Kaspi derwezäniň ýanynda lager bolup ýerleşdi, ikinji gün derwezeden geçip, öňe ugrady (II, 20, 2-4)”.

5. Strabon: "Girkaniýa Tapaň paýtagty, aýdyşlary ýaly, Kaspi Derwezesinden 1400 uzaklykda (stadiýada) az-kem ýokarda ýerleşen (XI, 7,2)".

"Apollodoryň aýdyşyna görä, Kaspi derwezesinden Raga çenli, 500 (stadiýa) uzaklyk, parfiýalylaryň paýtagty – Gekatompila – çenli hem – 1260 (XI, 9, 1). Şäher (Ragi, ony parfiýalylar Arsakiýa diýip atlandyrylan) çen bilen Kaspiý derwezesinden günortadan 500 uzaklykda ýerleşýär (XI, 19,6)".

6. Pliniý: "Geçelge derweze diýip atlandyrylýar, ýagny dag jynslary diňe bir dar, insiz ýol bilen bölünýär, şol ýoldan diňe araba geçip biler. Onuň uzynlygy 8 müň ädim (6-7 km-e golaý) we durşuna el bilen edilen (adamlar bilen) (VI, 17,1)".

"Şol ýerde parfiýalylar (ýa-da prestiler) ýaşaýarlar, olar ýene-de ýol boýundaky diýip atlandyrylýarlar, sebäbi Kaspi Derwezesi olaryň eýeliginde bolan. Derwezeden çykan ýeriňde kenara çenli ýanaşýan Kaspi tirasiniň arasyna düşýärsiň: bu derwezä we deňze at beren ... Şu geçlege Beýik Isgenderiň ýörişiniň beýan edilşinde aradaky uzaklygyň sanawynyň başlangyç ýeri" (VI,17,3).

7. Ammian Marselin: "Şu soňky ýerden (Gekatompiladan – I. H.) Kaspi deňziň kenary boýunça Kaspi derwezä çenli 1040 (stadiýa) uzaklyk hasap edilýär" (XXIII, 6,43).

III Horena

8. Starbon: Parfiýa döwletiniň düzümine komisenä we Horena girýär, edil şonuň ýaly, öň Midiýa degişli Kaspi derwezäniň hemme welaýatlary diýen ýaly, Raga we topirlewriň ýurtlaryna çenli (XI, 9,1).

9 Pliniý: "Başga tarapda (Kaspi dewezäniň) Parfiý çöllükleri we Sçiten daglary gidýär, soňra bolsa Parfiýanyň gelşikli, gözəl ýerleri gidýär, dag Hoara diýip atlandyrylýarlar. Bärde 2 Parfiýa şäherler ... Gekatompin Parfiýanyň paytagty,

(Kaspi) derwezeden 133 müň ädim daş, şol sebäpli, Parfiýa döwleti hem derwezeler bilen ýapyk” (VI, 17, 2).

10. Ptolemeý: “Girkaniýanyň ýanynda Parfiýanyň bir bölegi Komissena diýip atlandyrylyär, onuň çala ýokary bölegi bolsa – Parfiýena, soňra Horoana we Paratautekena” (VI, 5, 2-3; jemi – E. A. Honçadskiý).

IV. Komisena

11. Strabon: № 8

12. Ptolemeý: № 10.

V. Girkaniýa

13. Arrian: ”Girkaniýa... Baktriýa gidýän ýoluň çep tarapynda ýerleşýär. Ony beýik daglar ýapýar; onuň aňrsyndaky düzlükler beýik deňze çenli uzalyp gidýär. Isgender Girkaniýa ugraýar. Ilkinji daglardan aşyp... (soňra) jülgeden geçip... Isgender Girkaniýa ýola düşüp, girkanylaryň şäheri Jadrakarta ugrady. Jadrakarta Girkaniýanyň iň uly şäheri, şol şäherde hem patyşanyň köşgi ýerleşýärdi. (Girkaniýadan) ol parfiýanlylara tarap ugrady, aňyrdan bolsa Aziýanyň serhedine ...” (III, 23, 1-6;25,1).

14. Kursiý Rut: ”Isgender öz atly goşuny bilen we birnäçe hatardan ybarat gyslyşyp nyzama duran pyýada goşuny bilen 150 uzaklygy geçip, Girkaniýa golaý düzlükde ýerleşdi” (VI, 4,3). “Patyşa bolsa hem ýoluny dowam etdi... Ilatyň söweşeňligi we bu döwletiň tebigatynyň geçmesiniň kynlygy patyşanyň ünsüni tijetdi. Kaspi deňzine çenli ýetýän bu giň düzlük, oňa iki dag şahalary girip gidipdir. Şol ýerde patyşa tokaýly geçip bolmajak ýollardan geçip, 20 uzaklygy öňe süýşdi; derýalar we suw joşgunlary onuň ýoluny kynlaşdyrdy... Bol bolan başga iýmitlerden daşary bu ýurtda ir-iýmiş baglary hem kân, üzüm ösmek üçin gowy topragy bar. Bärden gaýdyp, Isgender ýene-de 30 uzaklyga süýşdi we ... Arwy şäherine süýşdi, golaýlady.” (VI, 4, 14-23). “Patyşa eýýäm

Girkaniýanyň çetindäki etraplara girdi” (VI, 5,1). (Mard tirelerini basyp alanson) tiz wagtda Dariniň köşgi ýerleşýän Girkaniýa şäherine golaýlady. (VI,5,22). “Soňra... Isgender Parfiýa tarap ugrady”. (V, 5, 32).

15. Diodor: ”Isgender Girkaniýa ugrady we 3 gün ýoldan soň Gekatompil diýen şäheriň ýanynda ýerleşdi.”. (XVII, 75,1). “Isgender goşuny bilen, güýç bilen Girkaniýa girdi we şu ýurduň hemme şäherlerini basyp aldy, Kaspi deňzine çenli, ony kāmahal Girkan deňzi diýip hem atlandyryýarlar” (XVII, 75,3

“Girkaniýanyň kenaryndan gidip, Isgender mard diýen milletiň ýurduny basyp aldy” (XVII, 76,3).

16. Plutarh: ”Täze gujurly goşuny bilen ol Girkaniýa girdi; bärde deňziň aýlagyny gördi, ol Pontdan kiçi dälde... “Deňiz materige 4 sany aýlag bilen girýär, bu bolsa iň demirgazykdaky ol we Girkan, Kaspi deňzi diýlip atlandyrylýar” (Isgender, 44).

17. Strabon: “Girkaniýa ... hakyky we iň köplenç bu düzlük ep-esli şäherdi. Olaryň sanyna Talabrana, Samariana, Karta we Tapa paýtagty girýär. Aýdyşlary ýalky, soňky deňizden birnäçe ýokarda ýerleşen (günortarak – I. 4), Kaspi deňizden 1400 uzaklykda” (XI, 7,2). “Girkaniýanyň içinden deňze girýänça Oh we Oks derýalary geçýär” (XI, 7,3).

§ 9. Medenýetli halklaryň tebigy şertleri we baýlyklary.

18. Polibiý:”Patyşa (Antioh) çöllükden geçip, Gekatompin diýen şähere çenli ýetirdi. Ol Parfian jümmüşinde ýatyr we dürli taraplardan gelýän ýollar seplesýänleri sebäpli, öz adyny aldy.” (X, 28,7).

Çirnik şäheri Tambarkdan ýakynda ýerleşýär. (şäher goranmak üçin berkidilmedik, emma giň we patyşanyň köşgi bilen), Sirknik şäheri goranmak üçin berkidilenligi sebäpli we

başga-da üpjünçilik üçin Girkaniýanyň paýtagty bolup durýar. (X, 91,5-7).

19. Pliniý: "... soňra bolsa trela gidýär: tapirler, anarianlar, stawrlar we girkanlar, olaryň kenaryndan ýaňky Sibera derýadan, Kaspi deňzi Girkaniý deňzi diýlip atlandyrylýar. Siberň başga tarapynda ýene-de Haksir we Strat diýen derýalar bar; Olaryň hemmesi Kawkazdan aşak akýarlar" (VI, 18,1).

20. Ptolemeý: "Hibiýa çäginde we Oksuň başlangyç ýerinden uzalyp gidýän Girkaniýa, demirgazykdan Girkan deňiz bölegi bilen çäklenýär. Şu bölekde ýerleşýärler: şäher Saramanna, Haksera derýanyň aýagy, Sokanda şäheri we soňra Oksuň aýagy. Günbatarda Hibiýanyň belli bölegi bilen Koran daglaryna çenli çäklenýär. Günortada Parfiýa bilen, Koran dagy boýunça belli serhetde: gündogarda – Margiana bilen, ýokardaky sanalyp geçilen serhet şäherlerini birleşdirýän dagly ýurt. Girkaniýanyň deňiz boýundaky etraplarynda maserler we astauenler ýaşaýar. Hakserleriň aşagynda hrindler ýaşaýar, Korona dagyna çenli Arsitis diýen ýer ýerleşýär we astauenleriň aşagynda Sirakena ýeri. Girkaniýanyň içki şäherleri: Boranga, Abransa, Kasana, Abardina, Sorba, Sinaka, Amaruza, Girkaniýa – paýtagt, Sali, Osmurna, Maisoka (VI, 9, 1-7)".

21. Ammian Marselin № 7: "Kamaniýadan materigiň içinde girkanlar ýaşaýar, ýaşaýan ýerlerini ol atly deňiz ýuýýar. Şu wagt iki sany ady belli derýa bar: Oks we Maksera, ol derýalardan käwagtlar gaplaňlar ýüzüp geçýärler. Atlary kän bir belli däl köp şäherleriň arasyndan girkanlarda iki sany ady belli deňziň kenarynda ýerleşýän iki sany şäher bar: Sokand we Saramanna; galanlary ýurduň içinde ýerleşýärler; Asmurna, Sala we olardan has belli – Grikana" (XXIII, 6,50, 52).

III. BÖLÜM Gadymy dünýä döwürdäki materialistik düşüňjeler.

§ 10. Gadymy dünýä umumy materialistik dünýägaraýyşlaryň döreýşi we ýaýraýşy.

Strabon: “Parfiýa uly däl. Onuň boşlugynyň ähli ýeri gür tokaýly, dagly, garyp, şol sebäpli patyşalar öz goşunlaryny basym geçirip gidýärler, ýagny bu ýurt olary gysga wagtlaýyn-da ekläp bilmeýärdi” (XI 9,1).

Pliniý: “Parfiýanlar barada aýtsaň, Parfiýa elmydama aýdylan daglaryň eteginde ýerleşýärdi. Ony hemme şu tireler gursap alýandyr:... (Parfiýanyň) ortasynda – Gekotompil, hökümet baştutanyň ýaşayan ýeri Arşaka we Parfiýena ýerdäki ady belli Niseýa hem onuň baştutanynyň adyny göterýän Aleksandropol” (VII 29,2).

Ptolemeý: “Parfiýa günbatarada ýokarda aýdylýp geçen Midiýanyň bölegi bilen serhetdeş Koran dagyndan deňeçerlik çyzyk boýunça gidýän – Girkaniý demirgazykda, gündogarda Aziýa bilen ýokarda aýdylan ülkeden Mistoroma dagyndan geçýän ... günortada – çöllük Karmaniýa bilen daşynda duran ülkeleriň birleşdirýän çyzyk boýunça Porhoatra daga çenli.” Girkaniýanyň ýanyndaky Parfiýanyň bir bölegi Komissena diýip atlandyrylýar, Ondan ýokardaky bölegi – Parfiýenanyň, soňra – Hoarena we Paratautikena ondan soň Karmaniýanyň ýanynda – Tibikena, ýanynda duran Sabid şäheri. Parfiýanyň şäherleri we obalary: Abrodaks, Oýnuniýa (ýa-da Sinuniýa), Koribrakagala, Roara, Sutta, Arakiýena, Dordomana, Gekotompil – paýtagt, Sidnaga, Parbara, Midiýa, Haraks, Apomes, Asna, Semina, Moriha, Tastaha, Armiana, Hoara, Pasakartiýa, Rudo, Limpsimida, Artakana, Apta, Ragaýa” (VI, 5,1-4). (terjime – E. A. Monçadskaýa).

Ammian Marsellin: “Parfiýa bilen parfianlar serhetdeş, olar garly we gyrawly ýerde ýaşayarlar. Ol ýerde Hroatr diýen derýa geçýär, başga derýalara garanynda suwy bol. Şäherleriň arasynda iň ady belliler-Meziýa, Harana, Abamiýa we

Gekantompil. Şu soňky ýerden Kaspiý deňziniň kenaryndan Kaspiý derwezä çenli 1040 uzaklyk diýip hasap edilýär” (XXIII, 6, 43).

Meýilnama:

29. P.Trog: “...Japaortene dagyň üstünde Arşak gorag tarapyndan amatly, mundan başga gözellig bolmajak şeýle ýerde Daruk diýen şäheri gurýar” (XI, 1, 4).

30. Pliniý : “Kaspilerden aňryk göni Gündogara tarap Apawarktikenä diýen ýer we şol ýerde hasylly mes ýeri bilen bellenen Daru diýen ýerler ýerleşýär.” (VI 18, 1).

31. Ptolemeý: № 10.

IX Margiana

Meýilnama:

32. Strabon: “Aziýa we Margiana Aziýanyň şu böleginde iň güýçli we kuwwatly ýurtlar. Daglar düzlükler we olary suwaryan Ariý we Marg derýalary akýar.” (XI, 10, 2)

33. Pliniý: “Ondan soň Margiana diýen ýer gidýär... Ol 1500 uzaklyk daglar bilen gurşap alnan we 120 müň ädimlik çölün onuň daşyna alyp durany sebäpli şol ýere barmaklyk kyn. Ol Parfiýa welaýatyndan garşy dur we Isgender onuň içinde Aleksandriýany gurdy. Haçanda ony pes medeniýetli gelmişekler weýran edenlerinde ony şol öňki ýerinde Sewligiň ogy Antoh täzedan gurýar, Siriýa meňzeş ody ýatladýar. Mar derýanyň goly, Zotaletde birleşýäni üçin, onuň üstünden ýanyany sebäpli ol ony Selewkiýa diýip atlandyrdy. Şäheriň töweregi 70 uzaklygy tutýar.” (VI, 18, 1-2)

34. Ptolemeý: “Margiana Günübatarda Girkaniýa bilen çäklenýär: Demigazykda Oks derýanyň aýagynda Baktriýaň serhedine çenli çekilen Siriýaň bölegi bilen ... günortada – Aziýaň bölegi bilen... gündogarda – Baktriýaň bölegi bilen. Bu ýerden uly derýa geçýär – Marg... Oksyň ýanynda ýerleşýän ýerlerde derbekler ýaşaýar, olardan aşagrakda – massagetler, olardan aňyrdan parmlar we daýlar. Olaryň aşagynda Margianaň çöllügi ýatyr. Şu çölün gündogarynda – tapurlar. Bu ýeriň

şäherleri: Ariana, Sena, Arata, Argadina, Ýassona, Reýa, Antiohiýa Margianskaýa, Guriýana, Nissaýýa”. (VI, 10, 1)

XI Aziýa

Meýilnama:

36. Arrian: “Girkaniýadan Isgender parfianlara gitdi, ol ýerden bolsa Aziýanyň serhedine onuň hökümdary Satibarzanyň ýanyna geldi. Ol ariýleriň ýaraglandyryp olary Artonoanna şäherinde ýygnady. Şeýlede gумыň içinde ýitip giden guramaýan derýalar akýar.” (IV, 6, 6)

37. Diodor: “Çogon giden goşunlaryny Ariýanyň hökümdary Satibarzan gyryp çykypdyr. Aleksandr onuň garşysyna gidýär. Sapibarzan öz goşunyny Hartakana şäherinde ýygnaýar.” (XVII, 78, 1)

38. Strabon: № 32 “Girkan deňzinden Aziýa çenli 6 müň geçelge”. (XI, 8, 1). “Baktriana hem Aziýanyň demirgazygynda Ariýalardan aňyrda Parfianlar ýaşaýar. Isgender ilki Ariana geldi, soňra dranglaryň ýerine, ondan soň emergetlere bardy.” (XV, 2, 10).

39. Pliniý: “Köp kişi Indiýanyň Günbatar serhedi däl diýjek bolýar, hemde şu ýere ýene-de dört häkimligi goşýarlar, ýagny gedroslary, arahotlary, arileri we parapamisaglylary. Maldarlar esasy iki derýaň ýanynda toplanan Toñderon we Arosab bärde Artokany şäheri we Ariý derýasy tapylýar. Bu şäheriň 30 stadiýa göwrümi bar.” (VI, 25, 2).

40. Ptolemeý: “Aziýanyň çäkleri Demigazykda Baktriýa bölegi 3... Günbatarda Parfiýa we Karmaniýa çöllügi, Günortada Dragiana, Gündogarda Parapamisadlaryň ýurdy. Ýurduň içinde Ariýa derýasy akýar. Onuň başlanýan ýeri Safir daglary. Ariýada ýerleşýän şäherler we obalar: Disda, Nabaris, Tawa, Agura, Bitaksa, Sornagana, Sifara, Bogadiýa, Warna, Godana, Orfiana, Taukiana, Astanda, Aleksandriýa, Kapatana, Kaska, Sateýra, Orbitana, Nisibis, Parakanaka, Sariga, Darkama, Kotana, Jimira”. (VI, 17, 1-8)

41. Ammian Marselin: “Seramida soňra Aziýa ýanaşýar. Ol ýerlerden Ariý atly derýa akýar, ol bolsa Iol atly uly köli emele getirýär. Bu ýurtda kân şäher bar, olardan has ady belliler Witasa, Sarmatina, Sofira, Nizibis we Aleksandriýa.” (XXIII, 6, 69)

XI Anauo

Isidor Harakistiden başga antiki awtor bu ýer barada hiç hili maglumat berenoklar. Ptolemeý bu ýurduň ýerini Parfiýa döwletine goşýar.

XII Jarangiana

42. Arrian: “Ol öz goşuny bilen Jaranglaryň (Ariýadan) ýerine gitdi we patyşanyň köşgüne çenli ýetdi.” (III, 28, 8). Folituň dildüwüşligini basyp, Bessyň üstüne Baktriýa gitdi, ýol ugrunda draglary we gadoslary boýun egdirýär. (III, 28, 1).

43. Diodor: “Soňra bolsa Aleksandr 30 günüň içinde hemme häkimligi basyp alýar we Dragiana ugraýar. Ol ýerde Drangena köşgünde ýaşap öz goşunyna dynç berýär.” (XII, 78, 4)

44. Strabon: “Aziýa bilen bilelikde Drangiana hem salgyt töledi. Eratosfen boýunça Aleksandriýadan Aziýa ýurduna çenli 1600 aralyk.” (VI, 25, 5)

XIII Paraýtakena (Sonastena)

48. Arrian: “Isgender Sogdianada öz işlerini bolup we Sogdiý gaýasyny eýeläp paretanlara tarap ugrady. Horiýena galasyny basyp alyp Isgenderiň özi Baktriýa tarap ugrady. Prateriý bolsa Katanyň we Austanyň garşysyna iberdi. Olar bilen örän gazaply söweş boldy. Söweşde Krateriň goşunlary ýeňdi.”

49. Kurssiý Rut:IsgenderKrateri döwründe Gawtany we Kateni yzarlamaga iberdi, Gawston ýesirlege alyndy. Katen bolsa söweöldürilýär. (VIII,5.2)

50. Pliniý :”Parfiýa we Ariýanyň (Ariýa) arasynda Paratakenleriň ýerleri ýatyr.”

XIV Paropamisadlar.

51. Arrian Tawr dagy “Baktriýada Paropamis dagy bilen birleşýär, ony makedonlar Kawkaz diýipatlandyrylýar “(V,5,3).”Baktriýadan ýazyň ahyrynda öz goşuny bilen indlere tarap ugrady, ony güniň içinde Kawkazdan aşyp ol Aleksandriýa şäherine ýetdi Kotena derýasyny çenli ýerleriň hökümdary edip ony Triýa şäherine gelip ol kafena tarap öwürüldi”(IV, 22, 3-6).

52. Kurssiý Rut:” Bu işlerini sazlaşdyryp (Filotuň dildüwişligi - J. h), we ariýleriň üstünde hökümdar goýup, Isgender arimaslaryň ýurduna tarap ýörüş yglan etdi. Bu ýurtda Isgender üçin güniň içinde geldi... 60 güniň içinde patyşa tiräniň işlerini sazlardy... ol Pantiý derýasyna çelnli ýerleri bar bolan arahorlara boýun egdirdi. Soňra patyşalar bilen söwda edesleri gelmeýän öz goňşularyna az belli bolan tiräniň ýerlerine girdi. Bular paropamisadlar (VII,3,1,6) Şol taýdan goşunlar Kawkaz daglaryna tarap ugradylar. Olar Aziýany görýärler.. Goşunlar Kawkazdan 17 güniň içinde aşdylar we “Aleksandriýa” şäheriniň düýbini tutmak üçin ýer bellediler.”

53. Diodlar: ” Şu ýyl (b.e. öň 328 ýyl) Isgender paropamisadlara garşy çykyş etdi. (XVII,82.1). Şondan soň ol Kawkaza bardy we şol ýerde ýerleşdi: Käkir kişiler ol dagy Paropamis dagy diýip atlandyrdylar. Bu dagy 16 güniň içinde geçip Midiýa gidýän geçelgäň ýanynda Aleksandriýa şäheriniň düýbini tutdy. Özi bolsa goşuny bilen Baktriýa ugrady” (XVII,83,1-3).

54. Strabon:”Arian başlan daglara Makedonlar Kawkaz diýip at berdiler. Pes edepli gelmişeklerde hem (warwarlar)

demirgazykdaky derelere Paramapis, Emoda we Imaý diýip atlandyrylypdyr.” (XV, 8,1). “Baktriler Indiýa garşylykly, sebäbi onuň uly bölegi Parapamisiň ugrunda ýerleşýär” (XI, 8, 8). “Isgender Indiýany sag tarapda goýup, Parapamisden geçip Baktriýa we d.g. welaýatlara geçdi. Ol ýeriň bar ýerlerini basyp alyp ... ol birinji gezek Indiýa tarap ugrady ... Soňra yzyndan bolsa, g.b. Indiýanyň serhetlerine öwrüldi we Plemiriýa şäheriniň ýanyndaky Koten derýasyna girýän Hoasp we Koten derýalaryna Koten derýasy Gorid şäherinde ýakyn geçýär, soňra Bandoben we Çandariden geçýär” (XV, 1, 26). “Indiýanyň akymynda Parapamisadlar ýaşaýar. G. o. – arahoslar, has g.o.-da başga tireler bilen aratotlar.

Parapamisadlaryň g.b.-da ariler ýaşaýar, arahotlaryň we gedroslaryň ýurdunyň boýunda dranlar”. Dranglaryň yerinden Isgender arilere we arahotlara geldi. Pleýadanyň giren wagty bolsa parapamisleriň ýurdundan geçdi. Bu ýurt dagly, üstesine hem garly, şol sebäpli ýol kyn boldy. Isgender gysy şol ýerde geçirdi we şäheriň düybüni tutdy.

55. Pliniý: Arahotlardan soň g.o.-da gedroslar ýerleşýärler, d.g.-da bolsa – Kawkazyň ýanynda ýerleşýän Kartana şäherinbde parapamisadlar. Bu ýerde (Parapamisad) bantiýleriň garşysynda ýerleşýär, soňra sindranlar, danglar, parapiianlar, kantanlar, manlar, Kawkazyň ýanynda Isgenderiň guran şäheriniň ýanynda kadruslar (VI, 25, 1).

56. Ptolemeý: Parapamisadlaryň ýurdy çäklenýär: g.b.-da – Aziýa, d.g.-da – Baktriýa, g.d. – Indiýa, g.o.-da – Aratosiýa. Ýurduň derýalary: Baktriýadan gelýän Dargoman we başga derýa Koas bilen sepleşýän ýurduň d.g.-da bolitler ýaşaýar. G.b.-da – aristotilar, paristler – günortarakda ambautlar – gündogarrakda parapamisadlar ýurdunda ýerleşýän şäherler we ovalar: Parfiýa, Drastoka, Garaka, Naulibis, Parfiýa, Loharna, Tarbakana, Bagardo, Arguda” (VI, 18, 1-5).

57. Ammion Marsellin: “Arilerden ýakynda parapamisadlar ýerleşýär. Olardan gündogarda Indiýa,

günbatarda bolsa Kawkaz ýatyr. Olaryň ýerleri Baktriýadan başlanýan Ortogordamar derýasy suwarýar, olardan başga-da şäherler bar. Olaryň in ady bellisi: Guzako, Nawlib we Ortospana” (XVIII, 6, 70).

XV Aratosiýa

58. Arrian: “Filotyň dildüwüşigini basyp, ol Bessiň üstüne Baktriýa gidýär, ýol ugrunda dronglar we godrosalary hem boýun egdirýär. (III, 3, 28, 1).”

59. Kursiý Rut: № 50 seret

60. Gedrosiýadan soň Isgender az günün içinde Arohosiýa boýun egdirýär (XVII, 81, 3).

61. Strabon: № 38, 44, 54 seret. “Arotosiýa hem (Aziýa we Drangianadan) ýakyn ýerleşýär: ol Aziýanyň bölegi bolup, Ind derýa çenli daglaryň eteginde ýatyr (XI, 10, 1)”. Eratosfen boýunça Drangadaky proltasiýadan Arohotlaryň şäherine çenli – 4120 uzaklyk “ (XI, 8, 9). Eratosfeniň aýdyşyna görä, rahatlar we masagetler baktriýalaryň ýanynda, Oks derýanyň akymynda ýaşaýarlar.

66. Pliniý: “Indiň ýanyndaky ýaşaýan tirelerden soň dagly ýerler ýerleşýärler. Semiramidt şäheri Parahesiň ýanyndan akyp gidýän Erimanyň derýasy gidýär (XI, 25, 1).”

63. Ptolemeý: “Arohosiýa çäklenýär: g.b.-da Drangiana, d.g.-da parapanisadlylaryň ýurdy, g.d.-da – Indiýanyň bölegi bilen... g.o.-da – Gedrosiýanyň bölegi bilen. Bu ýurduň d.g. böleklerinde ýaşaýanlara parsiýetler diýýärler, olaryň aşagynda sidrlar, joritler. Arahosiýanyň ady beli şäher we obalar: Ozola, Foklis, Aleksandriýa, Rizana, Arbana, Sigara, Hoaspa, Arahot, Asiaka, Çýammaka, Maliana, Dammanu” (VI, 20, 1-5).

64. Ammian Marsellin: Dranglaryň garşysynda Indiýa sag tarapynda öwrülip duran Arahosiýa görünýär. Indon kän kiçi derýa bölünýär, ol köp suwly we Arohotosirena diöli emele

getirýär. Bu ýerde hem şäher bar, in tapawutlanýanlary: Aleksandriýa, Arbaka we Hoaspa” (XXIII, 6, 72)

XVI Gedrosiýa

65. Arrian: № 42 seret

66. Kursiý Rut. № 50 seret

67. Strabon: № 43, 54 seretmeli: “Arianada birinjiden hem arbiler ýaşýar, olaryň yz ýanynda aralaryny bölýän Arbis derýaly oritler. Neartyň aýdysyna görä, arbielr deňziň boýunyň 100 uzaklygyny eýeleýärler. Soňra oritler gidýär – ol özbaşdak millet. Şu ilatly ýurduň deňiz ýolunyň kenarynda 1 800 uzaklykdan ybarat” (XV, 2,1).

68. Pliniý: № 45, 55 seret.

69. Ptolemey: “Gedrosiýa çäklenýär: g.b.-da – Karmaniýa, demirgazykda – Drangiana we Arahosiýa, g.d.-da Indiýanyň bölegi bilen, Arabis derýanyň aýagy gidýär. Arbisa dagy gedrosyň ortasyndan geçýär. Deň ýanynda ýerleşýän ýerleriň böleginde arbitleriň obalary ýatyr, Karmaniýa golaýlaýan böleklerinde – parsidler, misarnaýarlar: ýurduň hemme içki bölegi Daradena diýip atlandyrylýar.” (VI, 21, 1-5).

* * * * *

Şu maglumatlaryň peýdalanmagyň oňalylygy üçin we olary sistema goýmak üçin biz tablisa düzdük (tablisa 7) we awtorlary hronologik tertibine (5 surat) № 7 tablisada hemme antiki awtorlar üç hronologiki topara bölünen. Birinji topara diňe Gerodot girýär, ýöne oňa Aleksandr Makedonskiniň g.d.-ra ýörişi barada ýazan awtorlary hewm goşmaly. Soňra Parfiýa döwletiniň düzümine giren g.d. milletleriň şu awtorlaryň hemmesine belli dälidirler. Antiki awtorlaryň ikinji topary – Diodor, Arrian we Kursiý Rut. Olar Ahemenit döwletiniň g.d. ýerleriniň geografiki maglumatlaryny Aleksandr Makedonskiniň ýörişlerine gatnaşan şaýatlaryndan peýdalanan. Bu awtorlar Isgenderiň Ýewropanyň taryhyna çekilen milletler

barada habarlary saklap galdylar. Birinji topar awtorlara mälim bolan milletlerden we ýurtlardan hem belli boldular.

Antiki awtorlaryň üçünji hronologiki topary öňküleriň maglumatyny doldurdylar.

Üçünji hronologiki toparyň awtorlary (Pliniýden başgasy) ýurtlaryň arasynda Paraýtakenanyň ikinji toparyny ýatlamayanlygyny belläp goýmaly. Muny Isidoryň “Ýolagçysy” düşündirýär, şol ýerde aýdylyşy ýaly, bu ýurt öz adyny Sanastana diýip atlandyrýar. Başga tarapdan bolsa saklaryň döwleti Ptolemneýiň “biografiýasynda” bar we onuň beýan edilmnegi Sogdiananyň we Skifiýanyň arasynda ýerleşýär.

Şunuň bilen, antiki awtorlaryň geogrtafiki gözýetiminiň giňelmegini indiki umumy görnüşde görkezip bolar: ilkişada, Isgender Gündogara ýörişe gitmänkä, ýewropa alymlary, Ahemenidler döwletiniň düzümine höküm etmek girýän diňe uly ýurtlar bellidi. Soňra bolsa, Isgenderiň ýeňşinden soň Drangianadan Indiýa çenli ýene-de birnäçe uly döwletler belli boldy. Ellinizm döwründe Orta Gündogaryň geografiki çäkleri öňküsi ýaly bolup galdy, e

mma Ýewropa taryhynyň agramy Gündogar Ýerorta deňzine we Ýakyn Gündogara geçirilen soň, uly bolmadyk milletleriň arasynda bölünişiklik meýylleri giňelýär, bu bolsa öňki etniki bitewilik giňişlikleriň owranmagyna we birnäçe maýda döwletleriň bölünip aýrylmagyna getirdi. Olar has uly döwletler bilen goşulyp, iňsoňy özbaşdak döwlet bolup bilmediler.

Türkemistanyň çäklerinde gadymy dünýä taryhy geografiki maglumatlar.

Aheminitleriň döwriň taryhy geografiki maglumatlary.

Bu kitapda yazylan zatlar iki asyrdan bäri alymlar tarapyndan öwrenilip makala bir çykyşlarda öz orunlaryny tapýarlar. Olar gadymy taryhy we taryhy gergrafıýany öwrenip Aleksandyr Makedonskiniň ýörüşinden soňky ýewropa

birikdirilen orta Aziýa barada köp maglumatlary berýär. Bir geografiki ýeleriň pars, arap, grek we latyn dillerinde ýazylanlary bolup, dürli döwürlerde dürliçe atlandyryldylar, şundan soň orta Aziýa we demirgazyk Eýarnyň hakyky atlary öwrenildi, anyklanyldy.

Ýazuw çeşmesi – bu dürli barlaglaryň daýanýan esasy maglumatdyr. Belli bir döwri öwrenýän alymlar diňe ylymy däl eýsem dürli edebi ýazgylary hem öwrenipdirler we aýry-aýry mowzuklara üns beripdirler. Olar mowzuklary boýunça gelen neijäni barlap, beýleki maowzuga görä barlamndylar.

Alksandyr Makedonskiniň Aheminitleň ýeňip, ýerlerini eýeleýärler, belli ýöne ol nireleri eýeläpdir?! 80 ýyl geçenden soň, taryhy arena parfiýa çkýar. Ol Aleksandryň imperýasy dargndan soň döräp, ol imperýanyň belli bir bölegini eýeleýär, ol ýerler beýlekiler nähili atlandyrylypdyr?! Parfiýanyň ýokarkysatraplary soň döredildi. Bu zatlary bilmek üçin özge ýzgylaryana, kir II we ýranyň Sasanylar ýurdyňy döreden we dargan aralygyndaky ýer-ýurt atlaryny öwrenmeli; Bu wakalar öz içine 1200 ýldan gowrak wagty öz çine alýar.

Orta Aziýany we Orta gündogaryň geografiýasyny bilmek üçin gerek, latyn, pars antfoki ýazgylar Aleksandryň Aziýa boýunça geçiren urşunyň marşrutyny, taryhyny düzdüler. Ol zatlaryň ank wagty kesgitlenende Diodoryň, Isidora harakskiniň ýazgylary peýdalandy. Anfiki awtorlaryň kartalary has gadymy ýerleriň adyny berýändir. Kitapda bilgeşleýin gadymy eýranlaryň gadymy ýazgylary berilmeýär. Orta Aziýanyň geografiýasy – Awesda aýratyn dorenilende ol ýazgylar uly orun tutýar. Bu kitap b.e.öňki VI we b.e.-yň VII asyrlarynyň wakalary hakynda ýazman diňe geografiki tarapyny belläp geçýär. Bu kitap 1973 – nji çap edildi.

Aheminitlariň gol astynda.

“Patyşalaryň patyşasy” we G/d-ky ýurtlar.

Orta ndogar we Aziýa baradaky iň ir ýazgylar b.e.Öňki VI-V asrlaryň sepgidine degişlidir.

1.Dariý I-niň Uly Bekistun ýazgysy 23 (22 ?) ýurdy sanap geçýär. Onda Marguş we Wrkana atlar bolup, has iri ýer atlarydyr.

2.dariý I-niň parspolýak ýazgysy wagt boýunça II bolup, Uly Bahistundan kän bir tapawutlanmaýar.

3.Dariý I-niň öň giçki ýazgysy naksi-Rustamda tapyldy we olýewropa ýurtlarynyň hasabynda has ulydyr.

4.Kserks I-niň haty, oňa diňe dahlar goşulan. Biz ýazgylary deňeşdirmimizde ýokary 2 patyşanyň ýöreden wagtynda atlaryň kän bir üýtgemäni görýäris. Üýtgeşik atlar bolsa Midiýany eýelenenda ýa-da uly sakanyň patyşalary basyp alypdyr. Bu babatda iki pirik ýüze çykýar we alymlaryň hersi birini esasy hasaplaýarlar. Köp alymlar ortaziýa ýurtlaryň Kir-II-ň döwründe eýelenipdir diýýärlae we iki pikir ýüze çykýar. I pikir; Kir II ol ýerleri Wawilony eýelemezden öň basyp alypdyr, beýlekiler bolsa, ondan soň. M.M.Dýakonow bu ýerler Kir II tarapyndan b.e.öň 545-540 ýyllarda eýelenen, I.M. Diýakonow bolsa has soň eýelenen diýýärler. Ol “Mudiýa Baktriýa we parslar bilen bir wagtda uruş alyp baryp bilmez” diýip belleýär.

Has ank jogaby bilmek üçin Kir günbatar Eýrabdan Brktriýa tarap ýolunu bilmeli: ol hindiguşyň Demirgazyk dageteginde geçip takmynan 3 marşrut hödürlenýär:

Birinji iki marşrut- demirgazyk. Ol ekbatrdan (häzirki hamadan) şäherinden beşalap Kaspiden, Kaspi derwezesini kesip Elburusdan we Türkmen horosan daglarynyň etegi bilen barýarlar. Ikinji ýol-Reýden saga bolan ýol. Ol Elburus we Türkmen-Horosan daglarynyň g-o tarapyndan geçýär. Üçünji ýol g-o, ol ersitden çykyp Baktriýa ugur alypdyr. Ol 2 wariýantdan ybaratdyr. Taryhy çäsmeler Kir II-soň haýsy ýoldan gidenligini ank belli etmeýär, ýöne daşynda bar bolan maglumatlara görä, ol günorta ýoldan giden bolmaly. Aleksandr Makedonskiniň Orta Aziýa ýöeüşü hakyndaky Starabonyň, Arridanyň we Kursiý Rufyň işlerinde kiri açlykdan

we suwsyzlykdan halas eden taýpa barada maglumat bar. Bu aripa taýpasy şol çeşmeler görä Ariaspa şäherinde ýaşapdyrlar. Ol Durangiona adyny daranglar (srang) göçüp gelenden soň alan bolmaly. Olar Gerodadyň işlerinde öz beýany tapypdyrlar we megerem, ariasplardan güýçli çykyp ýere öz atlaryny dakypdyrlar. Bu ýol has amatly bolandyr. Türkmen-Horosan daglarynyň günorta çetinden geýän günorta ýol hem bolup biler, sebäbi: ol ugurda-da Drannguana duşmak bolýar. Ýöne köpetdag bilen garagum çölüniň arasyndan geçýän demirgazyk ýol hakyky däl, onda Darangiýana bu ýoluň ugrunda ýerleşmeýär.

Kir II Baktriýa yörüş edende Parfiýa we gerkaniýa çetde gelypdyr. Bu I.M.Diyakonowyň pikirini red edýär. Ahmenidiň sistemasyndaky ähli ýurtlaryň ýagdaýy ank däl. Şonuň üçin goşmaça maglumatlary öwrenmeli.

Behistun ýazgylary boäc Dariý I-niň garşysyna giden, ýolunu çalan we aralykda duran ýurtlary bilip bolýar. Baktriýa satrapynda diňe Fradanyň ýolbaşçylygynda Magruş gozgalaň turuzupdyr.

Yurt taýpalarynyň birek-birege degişli 2 ýoly bar: gan düşlik we boýun bolma.

Magruşyň taryhy araenadan ýok bolmagyny birinji görnüş boýunça düşündirse bolar. Baktriýanyň satrapy Dadarşiş ýok edipdir we gan döküp olary Baktriýa birikdirilendir. Orta Aziýanyň meýdan çäginde ýerleşýän satraplar ahmenitlara degişli bolup, megerem, boýun bolmanyň ilkinji görnüşi boýunça degişlidirler we kä bir hukuklary bardyr.

Belkem halkyň köpüsi Ahmenitleriň hataryna “meýletin-güýç” bilen salynandyrlar, ýöne bu ýurtda gozgalaň turuzmazlyga bahana däl. Meselem, Modiýa Aziýada ožüni tanatsa-da Ahmenitlere degişli bolupdyr. Ol Fraswartişiň ýolbaşçylygynda garaşsyzlyk aljak bolup göreşipdir. Oňa harby taýdan Gekaniýa we parfiýa kömek edipdir. Sebäbi olar kuaksar maşgalasyndan bolan şaka satraplyk görnüşünde

wepalylyga ant içipdirler.frewartişa goşulman, öz ferdasynyň öne süren Margiýana bolsa belkem budiýa- pars ýurdyna (deržawa) birikdirilipdir. Yokarda agzalan 9 satrap Ahamilitlere garşy baş galdyrmadyr. Ýöne wepallylyk kasama düklik eden hem tapylypdyr olar “raýatlyk uruşunuň oduny” ýakypdyrlar. Käbir etniki toparlar erkinligi isläpdirler. Merkezi Eýren welaýatlaryndan başgada Kir II-ä Mudiýada parfiýa we Gerkaniýanyň halky galýar oňa saklar hem degişli edilýär, olar Kir II-niň ölen ýerinde (uzboý) ýaşaýandyrlar. Oňa arguş hem degişli edilýär. Ol baktriýa bilen Mudiýa- pars täsirleriniň ortalygyndan galypdyr. Kir II özüniň 30 Yylyk patyşa eden wagtyny pars ýerlerini eýeläp meýdanyny giňeltmäge sarp edipdir. Ol ilki bilen gündogar satraba orta aziýanyň ýurtlarynda degişli etmäge meşgullanypdyr. Biziň pikirimizçe ol basylyp alynanyň baktriýa degişli bolup belli bir taýpa eken. Şulary aýtmak bilen biz gerodoýda görä Kir II baktriýa gündogar ýol boýunça döräpdir. Dariý I-iň dün­de uly özgeriş bolmady. Diňe hindi ýokary akymynyň käbir welaýatlary goşulupdyr. Ksereks I döwründe gündogar satraba diňe baha goşulýar. Kir II-niň döwründe gündogarda oňat ýer edinenlerinden soň parslar günbatara ýörüş etmegi üreklerine düwürler. Ahanwipler aziýada 230 ýyllap dolandyryrlar we şol döwürde onuň düzütgemeýär. Hat-da Prfiýa Gerko Baktriýada kän bir özgerme edip bilmändir.

Dymek ýokardakylara salgylansap Prfiýa we Gerkaniýa Mudiýa Kuaksarlar döwründe birikdirilýär. Mergiýana kuaksar kir II wagtynda degişli edilýär. Iranka haraýba baktriş Suguda Gandara Maka haranwatiş we Uarazmiş ýurtlarynyň özbaşdak ýurtlary bolmadyr “ýurtlaryň şalygyna” Ahawanitler döwründe girýärler

§ 11 Gadymy Merkezi Aziýa, Müsür filosofiýasynyň Ýewropa aralaşmagy, Falesiň mekdebi, Aristoteliň filosofiýasy.

Meteorologiýa pikirleriň döremeginiň gysgaça taryhy. Ösümlikleriň we haýwanlaryň ýaşaýyş aýratynlyklary, olaryň ýaşaýşynyň daşky gurşawuň şertlerine baglylygy, tebigatdaky ýaýraýyşlary we paýlanyşy baradaky maglumatlary toplamak örän ir wagtlar başlanypdyr. Şol maglumatlary umumylaşdyrmaga edilen ilkinji synanyşyklara biz gadymy pelsepeçileriň (filosoflaryň) işlerinde duş gelýäris. Gadymy grek alymy **Aristotel** özi üçin mälim bolan haýwanlaryň 500 görnüşine ýazgy geçiripdir. Şol haýwanlaryň özlerini alyp baryşlary, ýaşayan ýerleri, balyklaryň we guşlaryň gyşlaýyşlary, olaryň köpçülik bolup ýaşaýyşlary onuň ünsüni ösüne çekipdir. Aristoteliň okuwçysy, “botanikanyň atasy” **Teofrast Erezýskiý** dürli şertlerde ösýän ösümlikleriň özboluşlylygynyň, olaryň daşky keşbiniň we ösüş aýratynlyklarynyň topraga we howa şertlerine baglylygyny öwrenýär.

Orta asyrlarda tebigaty öwrenmäge bolan gyzyklanma birneme gowşaýar.

Dikeliş eýýamynda amala aşyrylan geografiýadaky açyşlar, täze-täze ýurtlaryň koloniýalara öwürilmekleri ulgamýet (sistematika) ylmynyň ösmegine, ösümlik we haýwanat dünýäsiniň tertipleşdirilen ulgamyny (sistemasyňy) işläp düzmäge mümkinçilik döredýär. Ösümlikleriň we haýwanlaryň täze görnüşlerini ýuze çykarmak, olaryň daşky we içki gurluşyny ýazyp beýan etmek – ýaşaýyş öwreniş (biologiýa) ylmynyň irki ösüş döwrüniň baş maksady bolupdy. Ilkinji ulgamýetşynaslar **A.Sezalpiniň (1519-1603), D.Reýiň (1923-1705), J.Turneforyň (1656-1708)** we beýlekileriň işlerinde ösümlikleriň kadaly ösüşiniň olaryň ekilişine, ýaşaýyş şertlerine baglydygy barada maglumat berilýär. Haýwanlara ýazgy geçirilende olaryň özlerini alyp baryşlary, gylyk-häsiýetleri, ýaşayan ýerleri we beýleki maglumatlar bilen utgaşdyrylyp alynyp barylýpdyr. Oňa haýwanlaryň ýaşaýşynyň “taryhy” diýip at beripdirler.

XVII-XVIII asyrlarda ekologiýa baradaky maglumatlardan bedenleriň aýry-aýry toparlaryna degişli işler esasy orny tutupdyr.

Görnükli fransuz alymy **J.Býuffonyň (1707-1788)** işlerinde daşky tebigy şertleriň haýwanlaryň gurluşyna edýän täsiri baradaky maglumatlara möhüm orun berilipdir.

1859-njy ýylda **Ç.Darwiniň** “Tebigy seçgi ýoly arkaly görnüşleriň gelip çykyşy ýa-da ýaşayyş ugrundaky göreşde amatly nusgalaryň saklanyp galmaklary” atly işi çapdan çykýar. Ç.Darwin öz işinde tebigatdaky “ýaşayyş ugrundaky göreş” tebigy seçgä getirýär, ýagny ol ewolýusiýanyň hereketlendiriji güýji hasaplanýar diýip, belleýär. Ç.Darwin “ýaşayyş ugrundaky göreş” diýip, görnüşiniň daşky gurşaw bilen gapma-garşylykly gatnaşyklarynyň, baglanyşyklarynyň ählisine düşünişdir. Şeýlelikde, janly-jandarlaryň özara gatnaşyklarynyň hem-de olaryň daşky gurşawuň organiki däl düzgüçleri (komponentleri) bilen baglanyşygynyň (“ýaşayyş ugrundaky göreşiniň”) ylmy barlaglaryň özbaşdak bir uly pudagy bolmalydygy äşgär boldy.

Görnükli rus alymy **K.A. Timirýazewiň** işlerini dowam etdirmek bilen **N.A. Maksimow** ösümlikleriň ekologiýasynyň fiziologik esaslaryny işläp düzmekde uly işler etdi.

Meteorologiýanyň ösmeginde rus alymlary önjeýli goşant goşdular. M.W.Lomonosow, M.F.Spasskiý, K.S.Weselewskiý, A.I.Woýeýkow, I.W.Figurowskiý we beýlekiler uly ylmy işleri ýerine ýetirdiler. M.W.Lomonosow deňiz tarapdan öwürýän ýelleriň mylaýymlaşdyryjy täsiriniň bardygyny, Sibir sebitleriniň sowugyny, daglarda hem edil düzlüklerdäki ýaly klimat guşaklyklarynyň bardygyny ilkinji bolup düşündirdi.

1847-nji ýylda M.F.Spasskiniň “Moskwanyň klimaty hakynda” işi klimatologiýada uly waka boldy. Bu işde klimaty klimaty dörediji faktorlar we meteorologiki elementler hakynda maglumat berilýär.

1857-Nji ýylda K.S.Weselewskiý “Orsýediň klimaty hakynda” diýen fundamental iş ýazýar. Bu klimatologiýa degişli ilkinji isleriň biridir. Awtor klimatyň Orsýediň ykdysadyýetine we oba hojalygyna täsiriniň uludygyna üns berýär.

Orsýetde klimatologiýanyň “atasy” diýlip A.I.Woýeýkow hasaplanylýar. Ol Baş Geofiziki obserwatoriýada işlemek bilen meteorologiýa we klimatologiýa degişli ençeme ylmy işleri ýazýar. Ol Ýer togalagynyň dürli künjeklerine syýahat edýär. Merkezi we Günorta Amerikada, Indoneziýada, Hindi-Hytaý ýarym adasynda bolýar. 1914-nji ýylda Türkmenistanyň Murgap, Tejen oazislerinde, hatda Köşi meteorologik stansiýalarynda hem bolýar. Orta Aziýada suwarymly ekerançylyk esasyda pagtany ösdürip ýetişdirmekligiň meselelerini işläp düzýär. Kawkazyň Gara deňiz kenarlarynda sitruslary we çäý ösdürmekligiň meselelerine garap geçýär. Krymyň kenarýakalaryny kurort üçin peýdalanmak barada birtopar ylmy işleri amala aşyrýar. A.I.Woýeýkownyň dünýä belli alym hökmünde tanadan onuň 1916-njy ýylda çykan “Ýer togalagynyň hukdaý nazaryndan Orsýediň klimaty” diýen işidir.

Sonky ýyllarda klimatologiýanyň ösmeginde B.P.Alisow, O.A.Drozdown, Ý.S.Rubenşteýn, L.S.Berg, W.Ý.Wize, M.I.Budyko, S.P.Hromow we beýlekiler uly işler bitirdiler.

Adam tebigata ençeme asyrlaryň dowamynda yzygiderli gözegçilik edip gelipdir. Şeýlelikde, ol tebigatda yzygider gaýtalanýan hadysalaryň bardygyna, biri-birine meňzeş döwürleriň aýlanyp dürýandygyna, umuman, hadysalaryň käbir özara baglanyşygyna göz ýetiripdir. Mysal üçin, agşamara Gün buluda batsa, guşlar pesaýlap uça, köplenç ýagyşly howanyň bolýandygyny adamlar irki döwürlerde hem bilipdirler.

Adamlar münýýlyklaryň dowamynda ýyldyzlara, Aý-Güne, ýerli hadysalara yzygiderli gözegçilik etmek netijesinde howa ýagdaýlary bilen baglanyşykly ençeme atlar sözleriniň,

nakyllary, yrymlary (ýorgutlary) döredipdirler. Meselem, “Aý agyllasa – ýagyş (tupan, ýel), Gün gulaklasa - ýagyş”, “Aý agyllasa – aýda ýagýar, Gün gulaklasa – günde ýagýar” ýaly nakyllar Aýyň, Günüň daşynda dürli öwüşgünli halkalaryň peýda bolmagy, howanyň üýtgejekliginiň nyşanydyr. Ýel – ýagmyra we beýleki howa elementleriniň çaklamasyna degişli atlar, sözleriň, nakyllaryň, matallaryň sany münlerçededir. Atababalarymyz milli elipbiýlerinden, özbaşdak döwlet milliliginden mahrum bolsalarda howa çaklamasy hakyndaky bilýan zatlaryny ýaş nesilleriň aňyna, hakydasyna, bilim-ylm tälim-terbiýe üsti bilen bermegi başarypdyr.

Türkmenistanda meteorologiýa ylmynyň ösüşi. Dünýäniň beýleki ýurtlarynda ekologiýa ylmynda edilen açyşlar, gazanylan üstünlikler Türkmenistanda hem bu ylmyň ösmegine getirdi.

Türkmenistanda meteorologiýa ylmynyň dürli pudaklarynda gazanylan üstünlikler, ylmy açyşlar, ilkinji nobatda, ýurdumyzyň ösümlik we haýwanat dünýäsini öwrenmek, olaryň biziň tebigy şertlerimize bolan ýöriteleşmeleriniň syrlaryny ýüze çykarmak bilen aýrylmaz baglanşyklydyr.

Türkmenistanyň çägendäki klimatologik işlere Türkmenistanyň gidrometeorologik gullugy ýolbaşçylyk edýär. 1950-60-njy ýyllar aralygynda çap edilen makalalar ýygyndysy degişlidir. 1962-nji ýylda “Türkmenistanyň klimaty” diýen iş türkmen we rus dillerinde çap edildi. Aýry-aýry şäherleriň klimatyna gysgaça ýazgy berildi.

Häzirki wagtda meteorologiýa ylmy babatyndaky düýpli ylmy barlaglar ýurdumyzyň ýokary okuw mekdepleriniň degişli bölümlerinde, Türkmenistanyň Ministrler kabinetiniň ýanyndaky Gidrometeorologiýa baradaky komitetinde, meteobeketlerde alnyp barylýar.

Türkmenistanyň döwlet Garaşsyzlygynyň ýyllary içinde ekologiýa bilimini ýaýratmakda, ilatyň ekologiki

sowatlylygyny ýokarlandyrmakda döwlete dahylsyz ekologik guramalary, bileleşikleri hem uly işleri alyp barýarlar.

§ 12 Geografik düşüňjelerdäki dogry we ýalňyş çözümler.

Türkmenistanyň taryhy geografiýasy barada Gerodotyň işlerindäki maglumatlar.

Gerodotyň işlerinde ak derýa barada şeýle ýazgylar: “Aziýada ähli taraplary gerşleri bilen gabalan uzynlyk bar. Ondan ak derýa akyp dagyň 5 sany deresi boýnça bölünip akýar we ýerleri suarýar. Prslar bu ýeri eýeleýär we şa ol ýollary ýapýar. Ol düzlikbolsa köle öwrülär.” Bu gürrüň köp edebiýatlarda öz beýanyny tapdy, ýöne ak derýanyň taryhda ýerleşen ýerini kesgitlemäge ýeterlik däl. Ony bilmek orta aziýada köp zatlar ýol açdy.

Eýýäm 100 ýyldan bäri taryhy we ylmy edebiýatlarda Tejen-Gerurut bilen bir hasap edilýär. Ýöne 19-njy asyrdan bäri ak derýa syrly bolup galýar. Ak bilen tejeni **M Diýakonow**, **I.M Diýakonow**, **W Gaýdykowiç**, **W. M Masson** we ş.m belli hasaplanýar. **S.P Tolstow** bolsa Ak-Akes –oks ýada Wahş diýip, ony Amyderýa bilen bir hasaplaýar. Muňa **H. Yusubow** hem goşulýar. **Tomson** we **I.W Pýankow** bolsa, asla bular ýaly derýanyň ýokluguny aýtýarlar. Orta asyrlaryň Tejen-Gerurut derýasynyň Ak, Oh, Aki derýalary bilen bir hasaplaýarlar. Tejen derýasyny **Strabon** “geografiýa” işinde oh görnüşde we 21-nji asyrdan **G Wilson**. Wtomanşin hem ýatlap geçýär. Olary **Masson**, **Mýchen** gollaýar. **Gerodotyň** ak we **Strabonuň** oýalary tejene degişli bolsa onda olara ak we oh atly ýaöne bir derýadyr (Bobkow 1971).

Biz bu soragy taryhy usul bilen çözmekçi: 1) Gerodotyň göz önüne tutan derýasyny kesgitlemek, 2) Gerodotyň aýdyp geçen taýpalrynyň haýsy derýanyň ýanynda ýaýandygyny kesgitlemek.

Gerodod Wawilondan gid-ra geçmändir, ýöne orta aziýada 3 sany derýany agzaýar: Araks-Amy derýa-tangis-syr derýa; Ak tejen-Gerrirut.

Bu soňky derýa ýazgylara görä, daglardan akyp, düzlige çykandan soň çöle siňip gidýär. gadymy atlary we ak derýany bilmek üçin Strabonuň we gerododyň şlerine seretmek: olaryň ýazan işleriniň arasynda 5 asyr bar bolsada, orta aziýanyň hytaý, Hindistany öz içinde belläp geçýär. Ony we beýlekileri Kursiý Ruf Ptolomeý, Ammuan Marsllin we ş.m alymlar hem öz işinde ýazýarlar. Dürli alymlaryň berýän maglumatlaryny hasaplap baktriýa (g-d) we girkan (g-b) taraplara böldük.

I. Baktriýa Ohi barada maglumat

1) Oh hem oks ýaly hindi daglaryndan başlaýar;
2) Oh baktriýanyň üsti bilen akýar.
3) Oh başda oksdan tapawutlanýar, ýöne soň birleşip soň bir hanadan akýar.

4) Oh Parfiýada g-d ýerleşýär.

5) Kursiý Ruf: “ Aleksandyr IV gün oksa ýetýän ol ohy we oksy kesip geçip Margiýana gelýär”.

6) Plini: bu halk (Bktriýalydyr) Oh derýasy bilen çäklenýärler.

7) Ptolomeý: “ Baktriýadan akýan derýalar oksa guýýar: Oh, dargona Zarias, Artamis dargit. Drgitden özgeleri ilki birikýärler soň oksa guýýarlar.”

8) Ammuan merslin: “Baktriýaly köp suwlwr suwarýar olar oks deryany baýlaşdyryp oňa guýýarlar.”

II. Girkan Ohy barada maglumat.

1) Gadymylar asla Ohy belläp geçmeýärler.

2) Oh hem oks ýaly hindi daglaryndan başlaýar

3) Oh we oks Girkanýadan akýar.

4) Oh we Oks Girkanýanyň çäginde Hazar deňzine guýýarlar.

5) Oh ähli ýerde oksdan tapawutly.

6) Oh Oksdan Günorta akyp geçýär.

7) Oh baktriýadan akmaýar.

8) Apolladorunyň aýtmagyna görä oh parfiýanyň golaýndan akýar.

9) Oh nusaýdan akýar.

10) Onuň boýunda dowapporlylar ýaşapdyrlar.

a) Daý-apornlar Grkaniýa golaý ýerleşip çöllük bilen bölünýär.

b) Daý-apornlar Girkaniýa golaý we olar deňiz bilen çäklenýär

ýokardakylary deňeşdirenimizde Grkaniýanyň oh hakykda golar. Ýöne baktriýada hem derýa bar, ýöne strabonyň şini öwrenen alymlar bu iki derýany ýalňyşyp bir edip alypdyrlar. Strabonyň maglumatlaryna seretsek, Oh Hindi Tawryndan gözdaşy alyp nusaň we grikanýanyň üstünden akyp geçýär we oksyň g-o derýa guýýar eger şeýle seretsek ol ýerde etrek gürgen derýalary akýar. Şu wagtlar hem bu ýeriň adamy Etrege Oh diýýärler. Strabonyň slerinde özge derýalar hakynda hem belläp geçýär, olaryň doly we ank ýerleri belli edildi: Oks we Ýaksat-orta azianyň beýik derýaly Amyderýa, Syrdeýa. Oňki margyň we Pahtime diň atlary bellidir Häzirki murgap we Zerewşan. Starbonuň aýdyşyny jemlesek Ak, Oh Tejendir. Ýöne Ariý hem Tejen diýýärler. Eger ol şeýle bolsa, Ohy (Ak) Etrek diýmek amatlydyr we köp meseläni aradan aýrýar. Daý-aparn taýpasy barada aýadnynda olar biziň eramyzdan ön III asyryda Ohuň Tejen bilen gabat gelýänini ýalňyş ýazyp, ony bu derýanyň boýunda ýaşaýar diýp aýdýarlar. Oh bilen etregiň bir derýadygyna Strabonyň işinde köp mysallar getirilýär. Ak derýanyň ýerini kesgitlemäge ýene bir igur bar, ol hem halklaryň ýerleşişini öwrenmekdir: girkan, parfian, horzimler, sanglar, tamanlar. Bu halklar Gerodot tarapyndan iki ýerde: Dariý I-iň basyp alan ýerlerinde we Kserksiň goşununyň düzümi aýdylanda ýatlanylýp geçilýär.

Geradodyň ýazgylarynda ýokardaky agzalan taýpalyň haýsy okruklara (şol wagt) degişlidigini görmek bolýar. Onda

taýpalar okruklar boýunça yzgyder şip goňşydyklaryny görkezýär. Gerododyň ýazgylarynda bize gerek taýpalynyň ählisiniň Ihserks 1-njiydan oň ýörüşinde bolndyklaryny görýäris bu goşunlaryň ýaraglary goňşy halklaryňky bolupdyr. Bu olaryň ýene-de goňşydyklaryny görkezýär.

Girkaniýa jedelsiz hazar ýakanyň g-o, g-d eýeleýär. Ol at şeýle bir ýörgünli bolupdyr weiln, hat-da Girkaniýa deňzi, Gürgen ýada Gorgan oblasty atlar galypdyr. Belkem, häzirki gökleň taýpa hem şondan galan bolmagy mümkin. Özge pikirlere garamazdan, Parfiýa Girkanlaryň Gd. ýerleşýändirler. Häzirki zaman arheologlar Parfiýanlar türkmen – Horosan daglarynyň g.b. böleginde we Köpetdagyň d.g. böleginde ýaşapdyrlar diýärler. Bu bolsa Köpetdagyň dag eteginde köne Nusaýyň barlygy bilen hem tassyklanýar.

Horasmiler Gekateýiň aýtmagyna görä Türkmen-Horosan daglarynyň d.g. we Tejen iň jülgesinde ýaşapdyrlar.

Gerododyň sarangilerini häzirki sistanada, Hamun batgalygynda ýerleşýär diýsek dogry geler. Gerododyň ýazgylaryna salgylansak ol hut D.g. Eýranda ýerleşýär. Ýöne bu aýdylanlar Strabonyň Drangianasyny ret etmeýär. Olaryň birligine ýerli maglumatlar we taryhy wakalar şaýatlyk edýär. Ýöne atlarynyň dürliligi taryhy wagt bilen düşündirmek bolar. Sarangylar-Dranglar Aleksandr Makedonskiniň ýörişinde, Parfiýa döwleti döränden soň az-kem G.o. G.d. –ra süýşüpdirler. Drangiana saklaryň ýörişinden soň Geradyň g.b. –na süýşipdir. Strabonyň we Geradodyň işlerindäki saranglaryň süýşen, göçen ýrlerini öwrensek olaryň Nişapura, Eýranyň çäginde ýerleşmekleri hakykata laýkdyr.

Famaneýler Geradodyň işlerinde birnäçe gezek ýerleşişlerini anyklanyşy ýaramazdyr. Olaryň ýerleşişini öwrenýän anyk barlaglar geçirilmeli. Olary öwrenjek bolsaň Gerat oazisinde, g.o. – g.d. ýaşayan türkmen nesillerini öwrenmeli. Ýöne Geradot boýunça saranglardan, famanelar g.d.-da ýerleşýändirler.

Şeýlelikde, Geradot boýunça taýpalaryň Ak derýa boýunça ýerleşişini öwrensek ol doly we dogry bolup çykýar. Netijede Strabon bilen Geradodyň ýazgylarynyň baş taýpa gabat gelýär: girkanlar Agyň (Etrek) aşak akymynda, parfiýalar we horezmliler ondan d.g.-da saranglar we famaniler Agyň g.o. tarapynda derede ýerleşýär.

Ak derýa barada aýdylanlardan indiki netijelei çykarmak bolar: 1) Geradoda iň ýakyn Aziýa derýalarynyň biridir we ol ony oňat bilýär; 2) Ak derýa horasmilere degişli bolupdyr we бүрүнш asyrynda medeniýetiň döremegine getiripdir; 3) Geradodyň sana taýpalry Etregiň jülgesinde oturymly yaşpdyrlar.

Orta asyr geografik pikirler.

Ýewropada feodalizmiň döremegi we ösmegi bilen dini dünýä garaşsyesaslanan ylmy ugurlarda durgunluk üýze çykýar. Irki orta asyrlarda (V-XI asyrlar) dürli ýurtlar arasyndaky gatnaşyklar, söwda aragatnaşygy kesilýär diýen ýaly. Bibliýanyň öwredişine mahsus dünýä garaýyş pikirleri giňden halka ýaýradyp, tebigy hakykatdaky görülyän zatlar dürli meseleler, ertekiler ýa-da ýokary güýç bilen düşündirilip başlanylýar. Düzülen kartalar has ýöpten bolupdyrlar, köpülenç uçmahyň şekili görkezilipdir.

Umuman orta asyr geografik düşünjäniň ösüşini 4 bölege bölüp seretmek bolýar.

1) Ylmy düşüňjeler şol döwürde Araplarda has ýokary derejede bolupdyr. Arap ýurtlary VII-XIV asyrlarda Orta ýerdeniz kenarlaryny, ýakyn gündogary (garşyna Aziýany) özüne birleşdirlensoň olardaky geografik düşüňjeler has giň bolupdyr. Olar eýýäm VIII-X asyrlarda Aziýanyň içki böleklerine-de aralaşyp, basyp alan ýerleriniň tebigy şertleriniň, ilatynyň, hojalygynyň aýratynlyklary barada maglumatlary ýazyp galdyrypdyrlar.

Arap syýahatçylary, Arap ýarymadasndan Eýrana, Hindistana, Orta we Merkezi Aziýa, Indoneziýa we beýleki ýerlere gidip ol ýerleriň geografiýasy barada köp maglumatlar toplandyrlar. Ýewropaly alymlaryň ýalňyş ýazmaklaryna görä (Jekuli 1989 53 sah.) Ibn Sinany, Birunyny hem arap geograflary ensiklopediýaça alymlary diýip görkezilýär. Emma olar Orta Aziýada dörän öz döredijiliklerini soň arap ýurtlarynda dowam edendirler.,

Ibn Sina 980-1037 köp tebigy bilimler barada taraplaýyn düşüňjesi bolan örän çuňňur düşüňjeli alym. Onuň filosofik dünýägaraýyşlary häzirki öz gymmatyny ýitirmeýärler.

Biruni (973-1048) Eýran tekiz daglyklarynda, Orta Aziýada, Hindistanda köp syýahat edipdirler. Onuň dünýä belli «masudyň Kanuny» diýen işinde trigonometrik ýol bilen geografik uzaklyklary hasaplamaklygy ilkinji döredendir. Onuň şol kesgitlemeleri häzir hem iň dogry hasaplanylýp ulanylýar. Ol Nepal, tibet, Ferganadan g/d-daky Trkistanyň ýollary barada we Ýeriň Günüň daşyndan aýlanýanlygy hakyndaky maglumatlary ýazyp galdyrypdyr. XII asyryň belli geografi Idrisi (1100-1161(1165) D/g Afrikada, Ispaniýada, Portugaliýada, Fransiýada, Kiçi Aziýada syýahatda bolupdyr. Şol gezen ýerleri we Italiýa, Germaniýa hakda-da ýazgylary galdyrypdyr. Ol tegelek we dörtburç kartalary çyzypdyr.

Kartalarda gradus ýok we onçakly takyk düzülen däldir. Ol kartada g/d Ýewropa derýasynda çenli görkezilipdir. Idrisi Tibet daglaryny Bankal klüni we Amur derýasyny hem bilipdir. Ýer ýüzüni ýedi klimata blüp, her haýsy 10 bölege-de bölüpdir. Bularyň üçüsi-de ýeriň şar şekilliginden ugur alypdyrlar we öz kartalaryny Ptelomeýiň kartografik proyeksiýasy esasynda düzüpdirlar.

Ibn batut (1304-1377 ý) 25 yl syýahat edip dünýäniň deňýarymy aýlanyp çykypdyr. Ol Hytaýda, Hindistanda Orta we Merkezi Aziýada, Indoneziýada, Wengriýada, Krymda,

Ýakyn we Orta Gündogarda bolupdyr. «Ibn Batutynyň syýahatlary» dýen işlerinde olar barada ýazypdyrlar.

2. Skandinawiýa ýa-adasynda ýaşan Normanlar hem ökde deňizde ýüzüjiler bolupdyrlar. Olar ilki bada Britan, Orkiýen, Şohlad adalarynda bolupdyrlar. Soňra Ýewropanyň materik böleginiň d/g-na aralaşypdyrlar. Olaryň özlerine tabyn eden ýerlerinde-d/g Fransiýada hâzire çenli şolaryň adyny göterýän ýerler hem bar (Normandiýa D/g-Fransiýa) Norman adalary (Beýik Britaniýa degişli) Naddot diýen ýüzüji 867-ý-da Islandiýany (Buzly ýer) açypdyr. Koloniýaçylar bolsa Reýşýawi obasynyň düýbini tutupdyrlar. 985ý-da Erik ryjiý (Erik Mor) Grenlandiýany (ýaşyl ýurt-ýer) açýar we birnäçe wagtdan onuň g/o-synda ilaty ýerler döreýär. Normanlaryň soňky ýüzüşleriniň netijesinde 987-1000 ý-da D/g Amerika baryp ýetýärler (Býarin we Leýfa Bagtly diýen ýüzüjiler). Olar D/g Amerikanyň niresine barypdyrlar? Bu barada anyk maglumat ýok (Labrodoramy ýa-da Nýufaundlendiri) ýöne olaryň Kolumbdan kän öň Amerika baranlary anyk.

Şol döwürde wikingleriň (aýlagdan çykan adamlaryň) şeýle ýeňillik bilen uzak aralyklary suw ýoly bilen geçip bilendikleri haýran galdyrýar. (Şol X-XII asyrlardaky howa şertleri barada-da aýtmaly).

3. Beýik Ýewropa syýahatçysy Marko Polo (1254-1324 ý töwer.) köp ýyllary syýahatda geçiripdir. Ol öz kakasy we agasy bilen Kiçi Aziýa, Eýran tekiz daglygyna, Pamire, Taklamakan, Gobi çöllerine barýar we Hytaýda bolýar. Soňky ýyllarda (bu wenesiýaly) Indoneziýada, Hindistanda we beýleki ýurtlarda bolýar. Onuň syýahatlary baradaky ýazgy onuň dilinden «Marko Polanyň kitaby» diýen işde ýazylypdyr. Ol öz syýahatlaryny söwdagärleriň arasynda, padişahlaryň, hanlaryň wekilçiliklerinde amala aşyryp örän köp geografik maglumatlary toplam bilipdir.

4. XII-XV asyrlarda ruslar Ýewropanyň d/g-ny we G/b Sibiri çalt depginde öwrenip başlandyrlar. Bu ýerleri özleşdirmekde

Beýik Nowgorodyň aýgytly roly bolupdyr (1136-1478 ýyllar arasynda özbaşdak feodal respublikasy bolupdyr). Şol döwürlerde ruslar Kola ýa-adasy, D/g Dwina we Peçýora tundralaryna, Ak deňze barypdyrlar. Soňra Kara deňzine barypdyrlar Obb derýasy boýunça Taz goşandyna çenli ýokary galyp bilipdirler. Ruslar geografik ýazgy galdyrmadyrlar. Emma «Powesti wremýonnyh let»-«Wagt ýyllaryň powestleri» diýen başlangyç ýa-da Nowgorod ýazgylarynda barylýan ýerlerdäki geografik şertler barada örän köp maglumatlar bolupdyr.

Hindistana ilkinji baran russ suýahatçysy Afanasiý Nikitindir (doglan ýyly nämälim 1472 ý-da aradan çykan). Bu Twerli söwdegär öz syýahatlarynda Eýrana, Kaspi deňzine, Gara deňzine, Arap ýurtlaryna barypdyr (ol Hindistana gidende bir ýol bilen gidip gaýdanynda başga ýol bilen gaýdypdyr. Ol «Hojdeniye za tri morýa» diýen işinde şol gezen ýerleri barada takykgeografik maglumatlar bermegi başarypdyr.

Beýik geografik açyşlaryň döwri.

XV asyryň ahyrlarynda XVI asyryň başlarynda esasy ugurlary döräp başlanso ýurtlar arasyndaky ykdysady gatnaşyklar gerek bolup başlaýar. Bu bolsa geografik açyşlaryň başlanyp, geografik pikirleriň gaýtadan ösüp başlamagyna ýol açýar.

Beýik geografik açyşlar döwründe D/g, Merkezi we G/o Amerika açýlar.

Hristofor Kolumb (1451-1506) beýik italýan syýahatçysy maksady. Santa Mariýa «Pinta» we «Ninýa» çäklerinde jemi 90 adam. 1492 12 oktyabrynda (Amerikanyň açylan günü) Bogam adalarynda barýar, soňra Kuba we Espanale (häzirki gaiti) adalaryny açyp ol g/d Hindistana geldi diýip düşünişdir (ýalňyşypdyr). (Şoňa göräde bu ýerlere

«West Indiýa-G/d Hindistan diýip)esasy Ost-Indiýadan tapawutly at beripdir».

2-nji eksp. 1493-1496 Antil adalarynyň bir topary açylýar.

3-nji eksp. Trinidad adasyna barýar we G/o Amerikanyň kenary golaýlaşýar.

4-nji eksp. 1502-1504 Gondurasyň golaýynda merkezi Amerika golaý barýar.

Nemes kartografy Martin Waldzemýuller täze dünýäniňAmerigo diýilip atlandyrylmagy öňe sürýär we 1538 ý-da Merkatorynyň düzen kartasynda ilki Amerikada görkezilýär.

Wasko-de-Gamma (1469-1524) 1497 ý-da Lissabondan çykýan Afrikanyň g/o-sy bbilen arap losmanyň kömegi bilen Kolkuttanyň golaýynda kenarabarmagy baarandyr.

Portugal syýahatçysy Ferman Magelan (1480-1521) 1519 ý-da öz syýahatyny Ispaniýadan (Sanlukar de Barrameda portundan) başlap g/o deňizinden g/bb-a geçelge bolmaly diýip ýüzüp başlaýar onuň ekspedisiýasy Ýeriň daşyndan üç okeany hem kesip 1522 ý-da Ispaniýa gaýdyp gelýär özi bolsa ýolda öldürilipdir.

§ 13. Russiýada teoretik pikirleriň ösüşi (XVII-XVIII asyrlar)

XVII asyr-rus syýahatçylarynyň gündogara tijen girşisi döwridir. Birnäçe onýyllyklarynyň dowamynda ruslar Orta we G/D Sibiri, Uzak Gündogary, Kamçatkany açyp, russiýa goşdylar. Hem-de ýurduň täze kartasynda öz atlaryny galdyrdylar.

Meselem **Habarow Ýerafeý Pawlowiç** (ok. 1610-1667) Tobolskiden-Lena, Amur boýuna çenli ýetipdir. Ol geçen ýollarynda duşan ýerleriň tebigy şertlerini, platyny, hojalyk ýagdaýlary barada takyk maglumatlar toplapdyr. Amur boýunyň kartasyny (« reke Amuru») düzüp bilipdir.

W.W.Atlasow (1661-1664-1711ý) 1697-1699 ýyllarda Kamçatka ýöriş geçirip ol ýerler baradaky geografik düşüňjeleriň artmagyna uly goşant boljak maglumatlary toplapdyr.

S.I.Dejnew (1605-1675ý) 1648-nji ýylda Kalyma derýasynyň aşak akymларыndan Çukotka ýarym adasyny daşyndan aýlanyp ony açýar, ýazgy berýär, Aziýanyň çetki nokadyny açýar oňa Daşdan Burun diýip at berýär. Soňra ol çetki nokat-burun onuň hatyrasyna Dejnew burny diýip atlandyryldy.

Russiýada geografiýa bilen gyzyklanmaga bbaşlanmagynyň esasy sebäbi ol ýerde entek feodal-krepostnoýçylyk düzgüni dowam edýän bolsa-da Pýotr I-niň girizen täzelikleri we düzgünleri ählirus bazarynyň giňemegine we ösmegine, ýurtda uly zähmet bölünişiginiň döremegine, onuň dünýä bazaryna çykmagyna şertleri döredipdir. Orsýetiň izagalaklykdan çykmagyna rus ylmy örän wajyp rol oýnapdyr. 1724-nji ý-da geografiýa ylmy Orsetde ösmegine uly itelgi beren Rus Akademiýasy döredipdir.

Rusiadaky geografiýa ylmynyň başlangyjynda esasy iki topary bellemek bolýar: 1-si ruslaryň gullugynda durýan daşary ýurtlylaryň (**Gmelin, Georg-Pallas, Messersmidt, German**) we rus geograflarynyň (**Lomonosow, Tatişew, Kirilow, Krasensinikow, Lepehan, Ryçkow, Zuýew** we beýlekiler) toparlary. Şolaryň tagallalary bilen rus geografiýa ylmy XVIII asyryda dünýä dderejesine çykýar.

XVIII asyryň 20-nji ýyllarynda PýotrI-niň tagallasy bilen Messersmidiň Sibire ugradylan ekspedisiýasy guralýar. 1720-1727-nji ýyllarda Sibiriň çäklerinde: Obyň d/g ýakalarynda, Orta Sibirde, D/g Mongoliýada bolup ilkinji gezek müdimilik doňaklygyň barlygyna ýazgy berýär.

Pýotr I-niň hökümi bilen **Beringiň-Çarikowyň** ekspedisiýasy düzülýär. Onuň maksady Amerika bilen Aziýanyň çatylýan ýerini tapmak bolupdyr. **1725-1730**

ýyllardaky ilkinji synanşyk 1-nji Kamçatka ekspedisiýasy towsuz tamamlanýar. Gämileri buzluklar çykyp goýbermeýärler we olar yzlaryna dolonmaga mejbur bolýarlar. Ilkinji synanşyk 2-nji Kamçatka ekspedisiýasy **1733-1743** ýyllarda geçirilip öňkä garanda şowlyrak bolýar we olar Komandor adalaryna ýetip bilýärler we şol ýerde gyşlaýarlar. Emma ekspedisiýanyň agzalarynyň birnäçesi şol sanda Bernig hem şol ýerde wepat bolýarlar.

Bu ekspedisiýalar inňän uly Beýik d/g ekspedisiýasynyň bir bölegi bolupdyrlar. Ol ekspedisiýada jemi 600 adam bolup, birinji toparý Ýamal ýa-adasynyň kenar ýaksyny (ýolbaşçysy **S.P.Malygin 1736-1738** ý), ikinji toparý Taýmyr ýa-adasynyň kenarlaryny (ýolbaşçysy **S.G.Malygin 1734-1737** ý). Üçünji topar-da Taýmyryň kenar ýakalaryny barlamaktabşyrylypdyr, ondaky işleýän **S.I. Çelýuskine** Aziýanyň d/g nokadyny tapmak tabşyrylypdyr, (bu topara ilki **W.Pronçişewsoňra**-da (ol ölensoň) **H.P.Laptew** ýolbaşçylyk edipdir (**1735-1742**)).

Häzir d/ggiňişligiň 77 41 ýerleşýän ol çetki nokada **Çelýuskin** burun diýýärler. Dördünji bölek G/d Sibiriň kenar-ýakasy bilen ýüzmesi edilipdir. Ol topara ilki **P.Lasins**, ol ölensoň (1736) **D.Ýa.Laptew** (1735-1743 ý) ýolbaşçylyk edipdir.

Şeýlelikde barmasy örän kyn bolan ýerler barada anyk, ýerli maglumatlary köp toplanypdyrlar we ýuwaş-ýuwaşdan rus fiziki geografiýasynyň ilkinji esaslary düzülipdir.

1745 ý-da Rus Imperiýasynyň atlasý döredilipdir, ol atlasa öz döwrüniň beýik geografiý **M.S.Brodskiý** ýokary baha beripdir. Russiýada g/b Ýewropanyň alymlarynyň birnäçe işleri rus diline (**Bernhard Wäreniusyň** «Geografiýa geniralnaýa», **I.Gýubneriň** «Zemnowodnogo şara kratkoýe opisaniýe iz staryh i nowyh geografiý») terjime edilipdir.

Pýotr I-niň goldaýan alymy prezident Berg-egindeşi **E.Brýus 1719** ý-da **W.N.Tatişewe** (1686-1750) Russiýanyň

geografiýasy barada okuw kitabyny ýazmagy tabşyrýar, onuň hem sebäbi döwürdäki g/b ýurtlarda ýazylan geografiýa kitaplarynda russiýa baradaýalňyş nädogry maglumatlar köp bbolupdyr. **Tatişewiňki** Orsýetiň ýer-ýurtlarynyň taryhyny soňra bolsa geografiýasyny ýazmagy makul bilipdir.

Tatişew Niderlandiýaly **Bernard Warenaýniň** (1622-1650) «Geografiýa Generalnaýa» (Umumy geografiýa) diýen işini oňat Owrenen eken. Warenaýniň bu işi jemi üç kitapdan ybara bolup, ylmy dikeldiş döwrüne mahsus şekilde, şol döwürde mälim bolan maglumatlaryň esasynda umumy fizgeografik şekilde ýazylypdyr.

Bu kitabyn 2-3-nji çap edilşi **Isaak Nýutonyň** redaksiýasy bilen çykypdyr. **Nýuton Warenaýniň** işlerini ulanyp geografiadan leksiýalar okapdyr. Şol kitapda Ýeriň umumy ýagdaýy we ýertogalagynyň ösüşi (II başda), Ýeriň esasy, onuň gurluşy (VII başda), Ýeriň zonalary-guşaklyklara bölünişi (XXIV başda) barada maglumatlar bolupdyr. Meselem **Bernard Warenaýniň** öz kitabynyda Ýeri üstünderesasy üç sany: 1) zona torrida-gyzgyn guşaklyk ýa-da yssy guşaklyk; 2) zona frigida-sowuk guşaklyk, ýa-da aňzaklyk; 3) zona temperata-amatly ýakymly guşaklyk ýa-da aram zonalary bölüpdir. Geografiýanyň öwrenýän Ýerini «ýer suw tegelegi-togalagy» (Weş (t.ýe. obýekt), o kotoroý pouçaýet geografiýa, ýest krug zemnowodnyý).diýip alypdyr. Ol Ýeri bir bitewiligine we gury ýere hem-de suwa bölüp öwrenmegi ündäpdir. Onuň şol pikirleri (300 ýyl mundan öňki) şu günler hem öz ähmiýetiniýitiren dälär.

Bernard Warenaýniň işini 1718-nji ýylda **Pýotr I-niň** hökümi bilen rus diline terjime edipdirler. Ol kitaplar jemi 40-dan gowyrak başlardan durupdyr.

1719-nji ýylda bolsa **I.Gýubneriň** «Zemnowodnogo şara kratkoýe opisaniýe iz staryh i nowyh geografiý» diýen kitaby rus diline terjime edilipdir. Bu kitap ýönekeý ýurt öwreniş häsiýetli bolupdyr. Ony düzeniň pikirine görä

geografiýa-ýurdy öwrenmek bolup, ýazgylarda serhetlere, möçberlere, deňizlere, derýalara, administratiw gurluşlara, ilatyň hojalyk ýagdaýyna, dinine ünüs berilmeli diýilýär.

Tatişew geografiýa barada kitap ýazmak tabşyrylsa-da ol Russiýanyň taryhy barada maglumatlary geografiýa daýanyp ýazga geçiripdir. 1720-nji ýylda ony Uraldaky döwlet (kazennyýe) dag (magdan) zawodlaryna dolandyryjy (uprawlýaýuşyý) edilip iberilýän, sebäbi ol daşary ýurtda dagmagdan işi boýunça okap öwrenip gelýär. Soňra **1734-1737-nji** ýyllarda oňa Kanyň we Sibiriň zawodlarynda dolandymagy tabşyrýarlar. Týatişew бүтін өmrünü «Istoriýa rossii» Orsýetiň taryhyny ýazmagyny dowam edýär. Onuň 5 tomdan ybarat ýygındysy **1768-1848-nji** ýyllarda çap edilipdir. Şeýlede **Tatişew** «Leksikow rosiýskiý» (öň sölükler şeýle atlandyrylypdyr) we «Predlojeniýa po sostoyaniýu istorii i geografii rosiýskoý»-198 bölümden ybarat iş programmasynyň üstünde işläpdir.

Geografiýa barada esasy işini ol «Orsýetiň taryhy» diýen işindäki geografik bölümdedi.

Tatişewiň pikiri boýunça geografiýa ýere we suwa ýazgy bermekden ybarat bolmaly. Geografiýa 1) uniwersalýa-da geniralnyý-esasy geografiýa bolup, ol бүтін Ýeriň, suwlaryň, olaryň iň iri bölekleriniň ýazgylary bolmaly 2) «spesialmuýa i uçastiýa» -«ýörite we pudaklaýyn»-dürli ýurtlaryň ýazgylary bolmaly 3) «topografiýa ýa-da predeloopisaniýe»-topografiýa ýa-da çäkleriň ýazgylary bolup bir ýurduň belli bir bölegi barada bolmaly diýip Tatişew bu bölekde iň kiçijik aralyk çäk bölekleri hem degişli bolmaly hasaplapdyr.

Tatişew geografiýany hili boýunça: matematiki, fiziki we syýasy böleklerede bölüpdür. Onuň pikirçe matematiki geografiýa Ýeriň ölçegleri, koordinatlaryň gurluş sistemasy we ş.m. Fiziki geografiýa aralyklary ol çäkden beýleki çäge (ýagny dagdan, düzi kölüň kenaryndan baýyrylyga, batgalykdan

düzlüğe, takyrda çäge we ş.m. M.A.) çenli bolan giňişlikleri, tebigy artykmaçlyklary, ýetmezlikleri (ýerli tebigy komponentleriň häsiýetli aýratynlyklaryny meňzeşliklerini M.A.) şu bölümde klimat esasy roly oýnamaly diýip düşündirýär: syýasy geografiýa ilatyň nämä bilen meşgullanýanlygyny, şäherleriň, obalary we ş.m.-leri öwrenmeli diýipdir. Tätişewiň klassifikasiýasy esasan taryhy nusgalary öziçine alýan bolsa-da onda tebigy kanunalaýyklyklary hem dogry kesgitlenip, esasy ünüs tebigy şertlere, baýlyklara we hojalyk pudaklaryna-da berilipdir. Şonuň üçin hem onuň bölekleri bölünişi häzirki zaman geograflary-da inkär edip bilmeýärler.

Aziýa bilen Ýewropanyň araçäginde Ural dag gerşi boýunça getirmegi hem ilkinji gezek ündän **Tätişewdir**. Ol Uralyň gerşi 1) ozaly bilenä suw bölüji bolup hyzmat edýär we derýalar ondan g/b hem g/d akarlar, galybersede 2) G/b-ny derýalar, g/d-nylardan suwunyň düzümi we ondaky balyklaryň görnüşleri boýunça bir birlerinden tapawutlanýarlar; 3) g/b tarapda ösümlükler hem g/d-dan tapawutly meselem g/b-da dyb agajy ösýär, emma g/d-da ol aga ýok diýip ýazypdyr. Şeýle-de «Ural» sözüni başgyrtça-da «guşak» diýip terjime eden adam hem Tätişewdir.

Rus geografiýa departamentiniň täze sahypasynyň açylmagy **M.W. Lomonosow (1711-1765 ý)** bilen baglanşyklydyr. Adamzat taryhynda seýrek duşýan zehini bolan Lomonosow örän köp ylmlardan baş çykaryp, birnäçe ylmy ugurlaryň esasyňy goýmagy başaran alym. Beýle diýildigi onuň biziň ylmymyza dahyllylygyny aýtdygymyz dälde onuň köp ylmy ugurlaryň metodologiýasyny düzüp esaslandyranlygynyň aýdyldygdyr.

Lomonosow Ýer gabygy barada, ondaky dürli dag jynslary, minerallar barada(**1763 ý-da**) «O sloýah zemnyh»-«Ýeriň gatlaklary barada» diýen işinde Ýeriň., ondaky ähli jisimleriň ilki dreýşiniň düýgöter başgaça bolanlygyny,

olaryň häzirki kaddyna gelinçä örän köp özgerişleri sezewar bolanlygyny, olaryň özgerişlerini taryh we gadymy geografiýanyň görkezýänligini belläpdir. Şol wagtky ýörelgelerde aýdylşyna görä: daglar, dereler, suwlar, minerallar we beýlekiler dünýä dörali bari bar, olaryň hemmesi bile bir wagtda emele gelipdir diýýänleri «olar üç söz» «Alla şeýle ýaradypdyr» diýmäni ýat tutup şony gaýtalap ýörenlere ylmy ýol bilen her bir tebigy agzanyň özüniň tebigy emele gelişiniň barlygyny görkezip jogap beripdir.

Lomonosow näme hakda pikir öwürip işlese-de isle ol gara toprak geliş barada bolsun (ösümligiň, ýapragyň çüýremeginiň dowamy döwri bilen M.A.) is-de ýer gabygynyň hereketi barada (dag emele gelişiniň hili ýoly- tektoniki we epeýrogenika çeskiý (platformalarda ýuwaş-ýuwaşdan epilmegini netijesinde) daglaryň emele gelişänligini ýazypdyr.

Lomonosow ylmy ugurlaryň özara baglanşyklary barada şeýle ýazypdyr «fizik matematikasyz köpdür himiýasyz eli zatsyzdyr (boşdyr)» diýip ýazypdyr. («Slep fizik bez matematiki, suhoruk bez himii»)

1763-ýylda «D/g deňizlerindäkisýýahatlaryň gysgaça ýazgysy we Sibir okeanyň üsti bilen G/d Hindistana gidip boljaklygynyň mümkinçiligi» diýen işini ýazýar. Bu bolsa d/g giňişlikleriň öwrenilmegine örän uly intergi bolupdyr. Onuň Arktika basseýni ondaky hereketi barada maglumatlary ýygnamagyň zerurlygy barada we G/d ýerlerini özleşdirmegini uly ähmiýeti barada zatlarynyň köpüsini ol döwürde amala aşyrmak mümkin bolmalydyr.

Lomonosowyň işlerinden görnüşine görä ol diňe bir fiziki, taryhy (gadymy) geografiýa barada ýazman eýsem ykdysady geografiýa (şol termini şu görnüşde ilkinji gezek ulanypdyr) barada-da maglumatlar getirip, hojalyk görnüşleri, olaryň ösüşleri barada, tebigy çig-mal baýlyklary, ilaty ýerleriň erleşişleri, olardaky önümçilik pudaklary barada-da ýazanlygy aýdyň grunýär. Meterologiýanyň ösmegine-de uly goşant

goşýar, ölçeg gurallaryny özi ýasap gözegçilikleri ýola goýmakda köp işleri bitiripdir. Şeýle-de beýiklik bwoýunça guşaklyklaryň barlygyny ilkinji kesgitländir.

1757-1765-nji ýyllar arasynda Rus Akademiýasynyň, Geografiýa departamentine ýolbaşçylyk edeninde onuň işiniň täzeçe guralmagyna, Orsýetiň dürli ýerlerine ýörüte ekspedisiýalar gurap ugradyp, ol ýerleriň fiziki geografiýasynyň taryhynyň, etnografiýanyň öwrenilmeginde uly rol oýnandyr.

Lomonosow ýerli ýaşlardan hyünärli alymlaryň okuwçylaryň taýýarlanylmagyna-da uly ünüs beripdir.

Onuň ezber okuwçylarynyň biri **P.I.Ryçkow (1712-1777 ý)** bolupdyr. Ol geografiýanyň köp ugurlaryndan baş çykarypdyr. Täze gurulýan şäherleriň topografik işlerini ýerine ýetirmegi oňa ynanyppdyrlar. **1759 ý-da Lomonosow** ony ilkinji Rus Akademiýasynyň ilkinji agzasy edip saýlanmagyny teklip edipdir.

Onuň ýene bir güýçli okuwçysy **S.P.Kraşeninkow (1711-1755 ý)** bolup ýönekeý soldatyň ogly akademiklige çenli ýetipdir. Ol **1737-41** ýyllarda Kamçatkany öwrenipdir. Onuň üstünde 10 gezek kesip geçipdir we örän takyk maglumatlar toplamazmagy başarypdyr. Onuň hatyrasyna köp geografik ýer ýurtlara onuň adyny dakypdyrlar. **Lomonosowyň, Tatişewiň** täsiri bilen Russiýada örän köp sanly geograflar döräpdirler.

§14. Täze geografik atlaryň taryhy geografiýadaky orny

Ýer ýüzünde özüni “türkmen” diýip atlandyrylýan her ynsan üçin iň gymmatly toprak, iň ýakymly howa, iň gözəl tebigat, iň belent buýsanç, guwanç hem-de borç Türkmenistandadyr. Topragyň, howanyň we beýleki tebigy gözelligleriň gymmatlylygy biziň hemmämiziň ganymyzda, bedenimizde, tenimizde Türkmenistanyň topragynyň,

howasynyň, tebigatynyň, ähli agzalarynyň bölejikleri bar. Eger-de birnäçelerimiziň ata-babalarymyz käbir sebäplere görä bu mukaddes toprakdan jyda düşen bolýanynda-da, olaryň nesilleriniň ganynda ata-babalaryň gany bar ahyryn. Eýsem-de damarynda şeýle buýsançly belent ada mynasyp bolan, ýagny “türkmen” adyny alan ägirtleriň gany akýan ynsan ol ägirtleriň aýak basan, nesillerden-nesillere göbek ganlary daman, ençeme pajygaly hadysalardan taryhy gatlaklarynda goran, şu güne getiren ata ýurdyňa, ene toparagyna buýsanç bolmazmy? Şu günki türkmen nirede bolsa-da asly mekanynyň azat-garaşsyz durmuşda ýaşaýanlygyna, onuň özbaşdak hojalyk ýöredip, uly üstünlikler gazanýanlygyna, dünýä yüzünde hem ykdysady, hem syýasy ýörelgeleri bilen meşgurlyk gazanýanlygyna, berk begençli, adalatly döwlet döredip ösdürýänligine guwanman durup bilmez. Şonuň üçin hem şu mukaddes ýurdy ata ýurdy hasaplaýan her bir taňry bendesi, ene topragyň bir bölejigini unutman onuň önünde, ata ganyndan paý alandygy üçin olaryň ýagty ýadygärliginiň önünde, asyrlar dowamynda der döküp, gan saçyp gorap, bu günki gün bize miras galdyrandyklarynyň hatyrasynyň önünde, şu ýurda, topraga, ondaky halka hyzmat etmäge borçlydyrys. Bu borç ýönekeý bir howaýy zat däl-de biziň ber birimiziň öz başymyzdan belent, janymyzdan eziz, mukaddes borjumyzdyr.

Adamzada bu dünýäde tebigy nygmatlaryň: howanyň dem almaga, suwuň bedendäki jisimleriň birişikli hereketini üpjün etmäge, beýleki agzalarynyň (himiki elementleriň) durkymyzy saklap güýç we skyl işlerine ukyplylygymyzy dowam etdirmäge gerek bolşy ýaly, ruhy iýmit diýilýän: ata ýurdyň ene topragy, ata-baba ýörelgeleriň dowamaty, nesiliň öňki nesile bolan buýsançly, guwançly gatnaşygy, öňki nesilleriň gazananlaryny artdyrmaga bolan yntylyş bar zatdan beter zerurdyr. Bu mukaddeslikler bolmasa nesil ýiter, il dargar.

Biz kim bolsagam, nirede, nähili hünär eýesi, kâr hojaýyny edilip goýulsagam bizde ilkinji borç ata ýurdumyzyň

parahatlygy, münlerçe ýyllarda ýitmän, dargaman dürli hojalyk, medeniýet, sungat babatlarynda dünýä meşgur, nusga alarlyk, tohum ýaýradarlyk netijeleri gazanyp bize miras goýan ilimiziň şu günki abadanlygyny goramaga we onuň ýeneki asyrlara dowamatly bolmagyny üpjün etmäge güýjümizi, gaýratymyzy, ukypalarymyzy, azabymyzy eger-de gerek bolsa janymyzy hem gaýgyrman ümzügimiz öňe bolmalydyr. Ata-babalarymyz diňe özlerinden öňki ötenleriň ýeten derejelerini has ýokary götermegiň, ösdürmegiň netijesinde bize şeýleki dünýä nusga bolup galan mirasy goýup gidipdirler. Olaryň sarpasyny tutmazlyk, ýollaryny ýöretmezlik bolsa бүтін dünýä halkalarynda iň ýigrenilýän aslyna biwepalykdyr.

Ata ýurdumyz Türkmenistan garaşsyzlygyny alaly bäri syýasy garaşsyzlygymyzy, ýany bilen ykdysady garaşsyzlygymyzy üojün etmegiň ugrunda-da ýadawsyz aladalar edilýär. Allanyň eradasy bilen uly il bolup bir agyzdan saýlan ilkinji Prezidentimiz tarapyndan gitmeli bolanlygyna garamazdan eziz ilini çarkandaksyz ýol bilen öňe öňe alyp gitmäge öz şirin janyny hem gaýgyrman, gije gündiz zähmet çekýär. ony bolşy indi köplere görelde bolup, ýurdumyz il halky üçin jan aýamazakly gije gündiz işleýänleriň sany gün-günden artyp başlady. Käbir mükirlik edenler, şol başdaky boluşlaryndan utanmaly boldylar. utAnmak ukbyyny ýitirenler kerwene üýren güjük mysaly ýolda galdylar. Käbir kerwenden azaşanlar yzlaryny tapyp kerwenbaşynyň köplenç halatlarda eketäk dogry ýoly saýlap bilýänligini, ýoluň kä ýerlerinde kynçylyklar bolmagyna garamazdan, umumy ugryň tüýs şu günki gündäki zerur, wajyp, göniden-göni öňe alyp biljek ugurlygyny öz ýüreklerinde ykrar edip, ýalňyşlaryny boýun alyp, ötünç sorap gelýärler. “Bir ýalňyşdan är ölmez” diýilenini edip olaryň hatasy geçilýär we täzedden synaga salynyp ýurdyna hyzmat etmäge rugsat berilýär. Bu-da gadymlardan gelýän sähra eýeleriniň, olaryň nesli türkmenleriň sahatlylygyndan mysaldyr.

Syýasy garaşsyzlygymyzyň ykrar bolanlygyny hemmämiz biziň ýurdumyzdaky içki we daşky syýasy gatnaşyklarda hiç kime tabynlykda bolman özboluşly ösüş ýolumyzyň dowam edýänligini görýäris. Ykdysady garaşsyzlygymyzy gazanmagymyz, eger sähelçe synlamagy başaryanlar görýändirler, bize örän agyr düşýär. Sebäbi biziň ölkämiz tutuşlygyna çig mal ojagyna öwrülip, diňe merkeze zerur bolan önümi öndürüp özüne-de alyp galmaga erki bolman gultunyp ýaşamaga mejbur edilipdi. bu hili depeden urmak syýasaty 50-nji ýyllaryň ikinji ýrmyndan başlap has-da ösüp, möwç alypdy. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşiniň geçen 6-7 onýyllyklardaky taryhyna ser salan her bir aňly adam munuň şeýledigini görer.

Ykdysady garaşsyzlygymyzy üpjün etmäge biziň Prezidentimiz syýasy garaşsyzlyk alan ilkinji günümüäden, has dograsy aç-açan bolmasa-da ondanam öň başlapdy. Biziň altyn toprakly, güneş çogly ölkämizde ösüp ýetişýän adamzat üçin zerur zatlaryň ösdürilmeginiň onlarça ýyllap togtadylandygy, örän agyr kynçylyklar döretdi. Ol kynçylgyň boljagyny öňünden gören kerwenbaşymyz “Täze oba syýasaty” diýen ýörelgäni oňe sürdi. Şeýdibem onlarça ýyllap aňmyza siňdirilen taýýar çörek iýmegiň nädogrylygyny özüimize zerur nanyň öz ölkämizde öndürilmeginiň mümkindigini ýuwaş-ýuwaşdan beýnimize guýup başlady. Ilki-ilkiler bu syýasata her hillilik bilen şek atjak bolanlaram, halka hyýanat edip, açlyk, horluk döretjek bolanlaram boldylar. Ýöne olaryň hemmesi Allatagalladan öz paýlaryny aldylar, entek almadyklary hem alarlar. Şu ykdysady garaşsyzlygymyzyň ugryndaky edilen uly edimleri görmedigiň gözüne diýýäýmeli boldy. Ýurdumyzyň dürli künjeklerinde ululy-kiçili fabrikler, zawodlar, gaýtadan işleýän kärhanalar bary-ýogy sanlyja ýylyň içinde ýüzlerçe boldy. Indi iki ýyl yzly-yzyna halkymyzyň iýjek gallasy artykmajy bilen gahrymançylykly zähmet çekýän daýhanlarymyz öz topragymyzda öndürýärler. Gazy, nebiti

gaýtadan işläp taýýar önüm öndüriljek günler hem daşda däl. Sebäbi eýýäm ol ugurlarda duýarlykly ädimler edilip, halkymyzyň üpjünçiligini bulaklaryň döwetleri açylyp başlady. Energiýa bilen üpjünçiligimize dünýä ýurtlarynyň gözi gidýar-doslarymyz guwanýarlar. Metal öndürmek üçin, olardan gerekli enjamlar, maşynlar ýasamak üçin ýörite taýýarlyklar görliپ ýör. Olaryň hem iş ýüzüne geçiriljek günleri daşda däl.

Şu aýdylanlar Türkmenistanyň Garaşsyz ömründe gazananlarynyň müňden biridir. Biz eziz ölkämiziň gözümiziň öňünde gowlyga tarap oňe ösýänliginiň saýasynda Türkmenbaşynyň duranlygyny, Allanyň eradasy bilen her zady öz nobatynyň ýerbe-ýer goýýanlygynyň guwanýarys. Syýasy, ykdysady garaşsyzlyklarymyz ykrar bolan şu günlerde ruhy garaşsyzlygymyzyň gazanylany aýtmasak, görmezlige salsak onda biziň Alladan daş düşdigimiz bolardy. Ata-bab sahabatly, dogryçyl, sadadan päk ýüreklerimize hyýanat etdigimiz bolardy. Ilki dünýämiziň abatlygyny isleseк ruhy garaşsyzlygymyz ozala Alla, galybersede Türkmenbaşynyň tagallalarynyň netijesinde gaýdyp alanymyzy her dem saýyn ýatlap Hudaýa şükür etmelidiris.

Geçen onýyllyklaryň içinde gör näçe musulman bendeler, taňrynyň gullaryn (beýleki dinleriň wekilleri hem) şu derejede ruhy taýdan azat bolmagy arzuw edip, ýetip bilmän ötüp gitdiler. Biziň döwürlerimiziň bu babatda, Alla köp görmesen, bagty çuwdi. Namazyny (Haka bergisini) gizlenip okaýanlar indi Alla senalaryny Açyk gaýtalap metjitlere barýarlar. Allanyň öz öýünde wadat edýärler, bergilerini berýärler, köp günälerden saklanýarlar.

Ynha şunha-da ruhy garaşsyzlyk diýilýär, sebäbi öten geçenlerini ýatlap, sadaka berjekmi, belli günlerdäki adatlary-pars, sünnet wajyplary ýerine ýetirjekmi, ölä, dirä zyýarat etjekmi umuman dünýädäki ähli hereketlerini hiç hili garawsyz ýerine ýetirmäge doly ygtyýarly bolundy.

Türkmen topragynda ruhy garaşsyzlygyň sergin şemalynyň jana ýakymly öwüsünde ýurdumyzdaky dörän täze geografik atlar hem şaýtlyk edýär.

Özüňiz seljerip göräýiň türkmen topragynda, has takygy Hazaryň gündogar kenaryndaky bir aýlaga gadymdan bäri (horezmliň, gyrkanlaryň döwründen bäri bolsa gerek biziň eramyzdan öň V-IV asyrdan bäri) “Gyzyl suw” diýlip gelnipdir. Emma **1716-njy** ýylda rus (imperatory) patyşasy Pýotr I hökümi bilen baş münden gowrak goşuna baş bolup **Bekowiç Çerkaskiniň** Döwlet Kizden Mürzäniň ýölbaşçylygynda ekspedisiýasy şol ýylyň Sanjar aýynyň başynda kenara gaçyp rus berkitmesini gurýar. Şol berkitmäde onuň günortasynda ýerleşen türkmen obasynyň we ol obanyň ýerleşen adasynda gündogardaky rusden terjime edilen adyny “Kranowodsk” dakýarlar. 1917-nji ýylda **Bekowiç Çerkiskiniň** goşuny doly ýok edilensoň ýüz gowrak bu kenara ruslar gelmeýärler. Emma **1886-njy** ýylda rus polkownikiň Stoletowyň baştutanlygyndaky harby ekspedisiýasy bu ýerde gelip şol berkitmäni we onuň adyny (rusça) dikeldýär. Şol at bilen ilki Şagadam diýen ýerde (şu ýerlerde süýji suwly guýysy we ýagys suwunyň syrygyp emele getirýän ýerasty we ýer üsti süýji suwly köwlenmeler bolanlygy üçin bolsa gerek) berkitme soňra gala gurýarlar. Soňra demir duralgasy, gämi duralgasy, Sowet soýuzy döwründe oblast merkezi bolan şähre öwrülýär. Häzir ol “Krasnowodsk” diýilýän rusça atly şähre “Türkmenbaşy” diýilen at dakylady. Bu adyň dakylmagynyň örän uly syýasy ähmiýetinden ötdi, umasyz ruhy ähmiýeti bar. Sebäbi şu şäher dürli ýerlerden gelýän gämi kerwenlerine diňe bir türkmen topraga däl, eýsem Merkezi Aziýadaky ýerleşýän doganlyk türki dilli ýurtlarada uly derweze bolup hyzmat edýär ahyryn. Sonuň üçin hem şäheriň häzirki täze ady ozaly bilen şu ýerden türkmen topragynyň başlaýandygyny habar berýän bolsa, galy bersede uzaklardan gelýän kerwenleriň deňizden çykyp türkmen topragynyň üsti bilen gadymy Oguz Hanlar ýurdy

Türkmenistanyň dürli künjeklerine ýollaryň uzap gitmegini hem aňladýan at boldy. Biziň üçin “Türkmenbaşy” diýlen adyň has uly gymatlygy, ol hem öz ata ýurdumyzyň, ene topragymyzyň ýgtyýarymyzyň özümize gaýdyp gelendigini aňladýanlygyndadyr. Kimiň nä pikirdedigine kän bir gulak gabartmaň, biz şonuň tüýs ýürekden begenýändiris, biziň bilen pikirdeşleriň millionlarçasý hem şýdendirler. Şu geografik atlar, ýagny: “Gyzyl suw”, “Şa gadam”, “Krasnowodsk”, “Türkmenbaşy” kimdir birini gyzyklandyrsa kitaplardan maglumatlar ýeterlik tapylmasa biz söhbetimizi giňişleýin guramagada taýýardygymyzy ýatladyrys.

Indi ikinji täze geografiki at “Daş oguz” şäheri barada kelim agyz sözleşeli.

Dogrusyny aýtsaň, daşdan salynýan howuz kän. Şäheriň haýsy birinde gadymy bolsun, şu wagtky bolsun howuz gurulmaýany barmyka, onda-da biziňki ýaly tomusy juwzaly bolan ýerlerde. Howuz gurjal bolsaň oňada daş ulanmasaň, daşlary birikditip doňdurýan ýörite palçyk ulanmasaň, kesekden howuz gurup suw saklap bolmaýar.

Biziň belli topoýunçy alymymyz **Soltanşa Atanyýazowyň** 1970-nji ýylda çapdan çykan “Türkmenistanyň toponimik sözlügi” diýen kitabynyň 111-nji sahypasynda “Daşhowuz-şäher, oazis, raýon, demir ýol stansiýasy. Şäher gadymy wagtlarda daşdan edilen howuz boýunça atlandyrylypdyr. Daşlary alynan ol howuz (diametry 13-15 mert) şäherdäki häzirki 9-nji kwartalyň 400 metr gündogarynda ýerleşýär”, diýen ýazgylary görmek bolýar. Hywanyň galasynyň 300 metr günbatarynda has ulurak daşlary alynmadyk howuz häzir hem içine balyk göýberlip gelen myhmanlara hyzmat edýän çayhanasy bilen hezil berýär. Her bir daşdan salnan howuzly şähre şol at dakylmaly bolsa Hek bir Hywa däl gadymy şäherleriň hemmesinde-de dakaýmaly. Şol kitabyň “Daşhowuz” makalasynyň ahyrynda awtor şäheriň adynyň “Daş oguz” manysynyň barlygyny “Käbir adamlar ”

gepledip ýañzydyr-da, ýene-de köneçilikde aýyplanmakdan çekinip bolsa gerek “Biziň pikirmizçe bu nädogrydyr” diýip öňe sürýär.

Bu ýerde **Soltanşa Atanyýazowy** günäkärlemek ýa-da başga pikir ýöretmek hyýalymyz ýok. Ol kitap ýazylan wagty biziň alymlarymyzyň köpüsi ellekileşdirmek bürgüt mysaly aýagy bagly, başy galpakly, özüne niýetlenip dikmek sütünjügiň üstünde oturdylyp, galpagy başyndan göterip, nähili awa salynsa şony almaly bolýärlar. Kimsine syçan, kimsine-de towşan kowdurýarlar. El guşuna he salan awyny alýärlar, ony awa salmak bolsa awyça bagly. Ol wagtynda awyçymyz el guşlarymyzy iriräk (keýikdir, jeren, tilkidir, gurt) aw awlamaga salmazdy, eger-de özi şol hili awa ulaşýjak bolsa (Mäti Kösäýýewi edişleri ýaly) ýok günäleri ýükläp aw awlamaz ýaly günälere salýardy. Şonuň üçin bu ýerde Soltanşa Atanyýazowda günä ýok, gaýtam şol adyň emele gelmeginde “Daş oguz” manynyň barlygyny bilmeýänlere, ýaşlara ýañzydyp, “gyzym diýdim gelnim düş” diýen terzde aýtmany başaranyna sag bolsun diýmeli.

Ynha indi döwür başga. Bizden dogruçyl, hakykaty beýan edýän maglumatlary tapyp eziz ilimize ýetirmek talap edilýär. Oguznamany okan ýa-da eşiden her adam bize ýetip gelen örän gysgaldylyp, bölek-bölekligine garamazdan turuw başdan Oguzhan nesiliň iki topara bölünýänini görer. Onuň her aýalyndan dogulan oglanlaryň (1-nji aýalyndan-Gün, Aý, Ýyldyz atly ogullar; 2-nji aýalyndan- Asman, Dag, Deňiz atly ogullar) soňky ykballary bir toparynyň altyn, beýleki toparynyň kümüş peýkam tapyp gelenleri, ahyrda-da olaryň öz atalaryndan pata alýärlar. Oguzhan olaryň biriniň toparynyň (sagda) Buzuklar, (çepde) Uçuklar diýip atlandyryo iki bölege bölüp deň pata berýär ahyryn.

Dürli taryhy, ylmy, ylmy-çeper eserlerde oguzlar-guzzlar (araplaryň aýdyşlaryna görä) barada örän köp maglumatlar bar. Şolaryň käbirlerinde (**W. W. Bartold** 5 tom)

Oguzlaryň uly topar taýpalary (daganlyk taýpalary) özüne birikdirýän demirgazyk Hytaýdan Hazara çenli aralyklarda ýaýran halkyýetlilik aýdylýar. Galybersede olaryň diňe gündogarky böleginiň “dokuz oguzlar” diýip atlandyrandygy günbatarda has köp taýpalary özüne birikdirýän uly toparyň barlygy hakda maglumatlar köpdür. Oguzlar kökiniň gadynýetlere çuňlaşyp gidýän umumy türki dilli hunlara-gunlara ornaşyp gidýanligi, olaryň bolsa biziň eramyzdan öň has irki döwürlerde Ýuwaş umman kenarlarynda Gara-Ak deňizlere çenli aralykdaky üzülmeyän bir bitewi çäklerde ýaşaýandyklary, birmeňzeş dilleriniň bolanlygy çarwa ýa-da oturymly, awçu ýaly hojalyk tapawutlarynyň bolanlygy barada-da çeşmeler tapylýar. Meselem **W. W. Bartold** “Türkmenler” atly makalasynda (турки историко-этнографический) Сочинения Т-5. 576-596 ст.) türki halklardan köplenç başga halk hökmünde görkezilmäge ymtylýan häzirki mongol halkynyň gadymy ata-babalary hasaplanylýan Sýanbi halkynyň hem aňyrsynda bir bitewi türki dilli ilatyň bolanlygyny, tunguzlaryň hem aňyrsynyň gadymy türki dilli halka gelip birigýändigini ýazýar. **P. Pelonyň** 1925-nji ýylda Leningrada (häzirki Sank-Peterburgda) okan leksyýasyna salgylanyp, Hytaýda saklanyp galan Sýanbi sözlüginin barlygyny, ol sözlüge görä Sýanbi halkynyň diliniň türkligini kesgitlemek bolýanlygyny, şeýlelik-de türki dilli halklaryň käbir alymlaryň çaklaşýndan has gadymylygyny, galybersde köp sanly taýpalary özüne birleşdiren, bir at bilen aňladylan Skisirleriň hem türki dilli bolanlygyna şaýatlyk edýän maglumatlary getirýär (VI. 577-579sah.). Gadyrly adamlar! Häzirki wagtdaky ýakutlaryň-sähelleriň, tiwallaryň (Sibir halklarynyň) türki dilde biziň bilen uly kynçylyksyz, terjimeçisiz pikir alyşyp bilýänligini ünse alsak, gadymky Tungyz dili hem diýilýän diňe türki dillerden habarsyz adamlar tarapyndan başga dil hasap ediläýmese, bolup aýyrar ýaly däl. Göz öňüne getirip görüň, Bering bogazyndan tä Ak (Ortaýer) deňzine, Demirgazyk buzly

ummandan Tibet daglaryna aralykda ýaýran halklaryň dilleriniň meňzeşligini diňe bir bitewi köküniň barlygy bilen düşündirip bolar. Bu ylmy çeşmeler barada gysgaça söz açanymyzyň esasy maksady Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşynyň biziň bir atanyň ogullarymyzy, ýagny Oguz hanyň nesillerimizi aýdanynda, ylmy taýdan çuňňur düşünjäni bize ündeýänligini bellemek üçindir.

VIII asyrdaky şeýle ägirt uly bir bitewi köki bolan halkyň käbir toparlarynyň yslam dinini kabul edip beýlekileriniň entek öňki düşünjede galanlyklaryny göz önünde tutsaň, onda Oguz han nesliniň hem hemmesi bir wagtda yslamy kabul etmändiler ahryryn. 712-nji ýylda häzirki Köneürgenç şäheriniň ýerindäki şäher ilaty we onuň töwerekleri yslamy kabul edip, salgytlardan boşadylyp, durmuşlary oňatlaşanda, töwerekdäki entek dine girmedikler bilen gapma-garşylykly hereketler bolandyr. Şonda-da dine girenleriň goranyşy üçin ýörite Oguz toparlary döredilip olara “Daş oguzlar” ýagny dine giren oguzlaryň daşyny goraýjy oguzlar – oguz beglikleri diýilendir.

Gorkut atany ünsüsliräk okasaň şu hili maglumatlary görmek bolar. Gorkut ata eposy biziň ata-babalarymyzyň musulman dinini alanyndan soňky taryhy wakalardanköpüräk habar berýär. Ondaky maglumatlaryň, edim-gylymlaryň hemmesi diýen ýaly biziň kalbymyzda ahlak päkligini, maddy arassalygy, durnuklylygy, sabyrlylygy, parahatlyga, abadanlyga ymtylşy, zähmet çekip hal iýmäge ýörelgeleri, endikleri terbiýelemäge gönükdirilen bolansoň, ol biziň ruhy baýlygymyzyň gözbaşlarynyň biri bolup hyzmat etmäge mynasypdyr. Biziň ruhy baýlygymyzyň çäksiz umman şekilli bolup onuň örän köp sanly goşantlary bardyr. Oguznama, Gorkut ata, Görogly, Ýusup-Ahmet ýaly eposlar we hal dessanlarymyz şol goşantlardyr. Bu goşantlar wagtyň has irki geçmişinden gelseler Azady, Magtymguly we beýleki (klassiklerimiz) edebiýatymyzyň düýbünü tutujylar has täze çeşmelerden göz baş alan goşantlardyr.

Türkmenbaşymyz Daşoguz welaýatymyzda bolup onuň öňki hiç bir manysyz, taryha dahylsyz, gadymyýetden kök alan halkymyzyň ruhy esaslaryna täsirsiz adyny, şeýle çuňluklary, giňlikleri, belentlikleri, ata-babalaryň geçen ýollaryny bize, biziň nesillerimize hemişe ýatladyp durjak ady dakyp, gadymy Ruhymyzyň şu günki türkmeniň Ruhnamasyna täsirini has güýlendirdi. Daşoguz adyny şäher, welaýata dakyp, müňýyllyklardan bize bakyp ýatan ata-babalarymyzy tirsegine galdyrdy. Adyň gutly bolsun!

Türkmeniň ýene-de bir gadymy ojaklarynyň biri-de amul şäheridir. “Ýagşy ýigidiň ady köp” diýilşi ýaly taryhy geçmişde bu şäheriň hem dürli atlary bolan. Gadymky ady “Amul” köp taryhy çeşmelerde duşýar. XI asyrdaky ýaşan, iki piriň hyrkasyny alan beýik türkmen alymy Abu Mäneli 7 ýyl Garagumda derwüşlikde, ekelikde bolup obasyna geleninde, dünýäden öten öňki halypasynyň goýup giden hatyny alýar. Şol hatda öňki halypasy Abu Fazly pir, mürzi Abu Seýide öz hyrkasyny geýdirip Garaguma ugradanlygyna (göni ýetip “özüm bilen deň eşiň” diýen manyda hyrkasyny bermek däbi bolupdyr) garamazdan ol gelensoň Amul şäherine, eger duş bolsa **Abul Abbas pire** gol bermegini sargapdyr. **Abu Seýit pir** ol alyny yzlap Amul şäherine barýar we birnäçe wagtdan onuň hem doly ynamyny-patasyny alýar. Şeýlelikde, XI asyrdaky türkmen topragynyň çäklerinden çykman iki piriň hyrkasyna mynasyp bolan ýeke-täk pir, ähli musulman äleminde uly halypalaryň biri, öz ýaşan döwründe keramatlary görkezip bilen türkmen iň soňky patany Amul şäherinde alypdyr.

Amul şäherini, käbir çeşmelerinde Amyderýanyň üstünden geçelgäni üpjün edýän kerwen saraý ýaly edip hem görkezýärler. Köne şäheriň galyndylary häzirki şäherden günortarakda ýerleşýär. Egerde orta asyrlarda uly pirli mekdepli bolan bolsa ol kijjek derýadan geçmäni üpjün edýän kerwen duralgasy dälde, uly şäher bolmaly. Emma soňky asyrlaryň pajygaly wakalaryndan soň, ýagny Şeýbany hanyň

gan döküşikli çaknyşyklaryna aklamak maksady bilen öz ýanyndan özüne “din gylyjyny götörji”, “yslamyň arassalygyny gany goraýjy” we muňa meňzeş atlary dakyp hämlik ugrundaky söweşlerinden soň bu şäheriň kiçi ilatly ýere öwrülip galan bolmagy gaty ähtimaldyr.

Çärjew adynyň gelip çykyşy hem şol hadysalara bagly bolmaga mümkin. **W.W. Bartoldyň** (соч.III-T 561 стр.) ýazmagyna görä Çärjew güzeri-derýadan geçelge görnüşindäki at ilki Baburnamada 903 (497-98) ýyllaryň wakalaryny beýan beýan edýän ýazgyda duşýanlygyny aýdýar.

Bu adyň Çärjew (Çahar: jew-ju) görnüşindäki manysyny dört aryk diýip düşündirýärler (Soltanşa Annanyýazow 1970 263 sah.). emma biziň pikirimizçe bu pars sözüne ýene-de bir tarapdan seretmek zerurmyka diýýäris. Eger-de biz şol Baburnamadaky görkezilýän ýyllarda özüne “Dini goraýjy” diýip ynandymaga çalyşan Şeýbany Hanyň ozalky parahatçylykly, ysnyşykly gatnaşykda bolan yslam dini akymlyaryň biri-birine garşylygy ýitileşdirendigini ünse alsak we şaýylar bilen sunnileriň arasyna tow düşünenligini ýatlasak ýene-de bir many döreýär. Ol many şol döwürde dindarlaryň başyna geýýän sellesindäki çalmanyň sany bilen baglanyşykly. Ýagny Sunni we mezhebine degişli dindarlaryň sellelerine 4 çalma, ýagny 4 gatlak aýlaw bolup olaryň her aýlawy Resulylladan (s.a.w.) soňky halyflaryň biriniň hataryna, ýagny çaryýarlara bagyşlanan. Şaýylylaryň sellerinde bolsa 12 aýlaw çalma bolup ol şaýy mesgebindäki 12 ymamlaryň hataryna aýlanypdyr. Başgaça aýdylanyn-da Sunniler başlarynda çaryýarlaryň ruhyny Şaýylar 12 ymamlaryň ruhyny ýerleşdirmäge jaýlary göterýärler diýen manysy bolan selle geýipdirler. (Bu mesele barada şol döwürdäki wakalary has oňat bileşi gelenler **Pirimkul Kadyrowyň** “Babur” (1983) atly romanynyň 302-310-njy sahypalary.) Çärjew adynyň galmagynyň şol döwürlere degişli bolaýmagy gelýän kerwenler şu şäherden günortadan-günorta günbatara Ismapyl şanyň

häkimlik eden ýerlerinde 12 şowly galmaly sellä derek 4 şowly çalmaly selle geýýänlerini görüp “Çahar-Şow”, “Dört-gat”, “Çarşowlylar” diýen manydaky ady ulanypdyrlar diýesiň gelip dur.

“Çar-şow” diýen “Çakar guşy”, ýagny dört gat ýa-da dört ujal manyny berýän pars sözü türkmen dilinde başgada bir ýerde, ýagny dört reňkli zolaklaryň dörtburçluk emele getirilip dokalan matasynyň ady hökmünde ulanylýanlygyny bilýäris. Çarşow matany ýünden, ýüplikden, ýüpekden dokap, aýal maşgalalaryň başlaryna atylýan ýaglyk ýa-da köýnek dikilip geýilýändigini 1940-1950-nji ýyllarda günbatar Türkmenistanda görmedik ýok bolsa gerek.

Sonuň üçin hem “Çärjeu” – “Çärjew” ýaly şol pajygaly ýyllarda dörän bolsa onuň şu hili mazmuna gulluk edip, emele gelenligini hem düşürmek bolmaýar.

“Çärjew” şäheriniň adyny “Türkmenabat” diýip üýtgetmek bilen Abdyrahman Jamy ýaly bitewi yslamyň bir Alla gulluk eden bendeleri ata-babalarymyzy hem tirseğine galdyrdy diýen pikir bilen tüýs ýürekden gollaýarys.

Hakykatdan-da bu at tüýs ýerine düşen hem durmuşda düşnukligi bilen, ol şäheriň ýurdumyzyň durmuşdaky tutýan orny bilen, hem şu günki syýasy-ykdysady talaba jogap berip bilişi, hem-de türkmen ruhynyň rowaçlanmagyna hyzmat etmäge mynasyp bolup biler.

Bize gury ýer ýoly, duw ýoly, howa ýoly gündogardan gelen kerwenler “Türkmen iliniň abat bolsun” diýen arsuwlar bilen geçip topragymyza mynasyp gadamlaryny goýsun.

Ýurdumyzyň, ilimiziň abatlygyndan oňat bähbit ýer yüzünde hiç bir türkmen üçin ýokdur. Asly türkmeniň abadanlygyna, oguz nesliniň ýurdulygyny aňlatmaga hyzmat etmäge, türkmen topragynyň başlangyjylygyny habar bermäge maksat tutan täze geografik atlarymyz gutly bolsun, mübärekg bolsun.

Biz hem öz gezegimizde Alladan türkmen halkymyzy onuň kerwenbaşysyny ýagşy niýetlerine, maksatlaryna ýetirmegini tüýs ýürekden dileýäris.

§ 15. Fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň ösüşiniň esasy döwürleri.

Ylmyň taryhy diýilýän zat bu ylymyň aýratyn, özboluşly ähmiýeti bolan, bolupgeçen hadysalary, çaklamalary, taglymat pikirleri, okuw ündewleri olaryň haýsy döwürlere degişliligini seljermäge ukyply ylmy ugurdyr.

Ähli ylymlaryň taryhynda birmeňzeşlik bardyr, adatça ylym haýsy hem bolsa bir döwürdäki jemgiýetde ýaşan adamlaryň pikirleriniň şöhlelenmesi, jemleridir. Şol jemgiýetdäki ýaşayyşyň görkezijisidir, ylymyň ösüşi hem burma şekilli bolup, onuň her tawunda şol wagtky pikirler, durmuşyň talabyna görä bolan ýörelgeler, amaly çäreler baradaky seljeriş, şolaryň şol döwürdäki düşünilişiň derjesinde umumylaşdyrylan netijede berilmegi ylmyň taryhy seplerini getiripdir.

Geografiýa ylmynyň taryhy hem edil şonuň ýaly, dürli döwürlerdäki Ýer ýüzüniň öwrenilişiniň (syýahatlaryň taryhyndan) hem-de geografik pikirleriň ösüşiniň taryhyndan ybaratdyr.

Geografiýa ylmynyň taryhy (şol sanda fiziki-geografik raýonlaşdyrmak) hem örän çylşyrymly, ol ýazýan alymlardan diňe bir geografiýa ylmyny çuňňur bilmekden ötri taryh barada-da örän köp bilmekligi filosofik pikirleri seljermegi başarmagy talap edýär. Şoňa göräde ozalky SSSR-de umuman Russiýada bu barada belli alymlar Anuçin **D.N.**, **Berg L.S.**, **Obruçew W.A.**, **P.P.Semenow** **Týanşanskiý**, has giň möçberde we häzirki zaman talaplara laýyklykda **A.G.Isaçenko**, **I.P.Magidow** we beýlekiler kitap ýazypdyrlar.

Gadym dünýä döwriň (biziň eramyzda ozalky 546-njy ýyldan – Gresiyada guleýeçilik düzgüniň girizilen wagtyndan – biziň eramyzyň 476-njy – Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylan-ýylyna çenli). 1022 dowamyndaky wagt birliginde geografik pikirleriň şol sanda fiziki geografiýa raýonlaşdyrmagyň ösüşi.

“Geografiýa” diýen (termini) adalgany ilkinji bolup ylymda ulanan Erotosfen hasaplanylýar (çen bilen biziň eramyzda öňki 270-194 ýyllar) ol ilkinji bolup Ýeriň umumy ulylygyny hem kesgitlemäge synanşypdyr. Onuň hasaplamalarya görä ýaryny häzirki zaman takyk ölçeglerden 310 km tapawutlanýar.

Ylymda iň wajyp meseleleriň biri Ýeriň şar-togalak şekilliliginiň kesgitlenilmegi bolupdyr. Onuň şeýleligini ilkinji bolup çaklan **Parmenid** (b.e.ö 515-445 ý.ý.) hasaplanylýar. Başga birnäçe alymlar bu pikiri ilkinji aýdanyň Pifagorlygyny (b.e.ö 570-500) hasaplaýarlar.

B.e.ö VI-njy asyrdan ýaşap geçen **Geketaý Miletli** (546-480) gury ýerde syýahatlary köp geçireninden soň ilkinji karta düzmäni ýola goýupdyr. Ol öz kartasynda özüne mälüm bolan gury ýer üstini üç sany dünýä bölegine bölüpdir: Ýewropa, Aziýa we Liwiýa. Aziýa bilen Ýewropanyň araçäginini Fasis (Riony) derýasy) Aziýa bilen Liwiýanyň araçäginini bolsa Nil derýasy arkaly geçiripdir.

Şeýlelikde ýer üstiniň bölege bölünmeginiň ilkinji synanşygy başlanydyr.

A.B.Ditmaryň pikirine görä **Ýewdokos** (b.e.ö takmynan 408-335 ý.ý.) ilkinji bolup Ýeriň togalaklygyny onda tropik guşaklygyň barlygynyň pikirini öňe süren bolsa **Aristotel** (b.e.ö 384-322 ý.ý.) ýeriň togalaklygyny ynanýyryjy delillendirip (Aý tutulanynda onuň ýüzini tegelek kölgäniň ýapýanlygy, gözýetimiň (gorizontyň beýge çykdygyňa giňelýänligi, deňizde ýüzüp barýan gäminiň ýuwaş-ýuwaşdan gýtýänligi) onuň üstünde arktiki hem tropik guşaklyklaryň

barlygy, olaryňň arasynda aram-ýagny adam ýaşamaga ýaramly ýeriň barlygyny belläpdir. Şeýlelikde Ýer ýüzünde ilkinji gezek zonallygyň barlygy, şol zonallyk boýunça-da böleklere bölüp boljakdygyny pikiri orta atylypdyr.

Erotosfeni geografiýa ylmynyň atasy diýip örän adalatly bellenýärler. Oňa bu hili hormatly lakamyň dakylmagy diňe bir “geografiýa” diýen adalgany tapyp ulananlygy üçin dälde, onuň Ýeriň takyk kartasyny düzeni onuň ýüzünde parallelleri we meridiannlary geçirenligi, Ýeriň üstünde giňişlik zolaklary “klimatlary” bellänligi ol klimat zolaklarda gündiziň dowamlylygynyň üýtgeýänligini ýazanlygy, hem-de Ýeriň ýüzünde fiziki-geografik welaýatlary-sfagridleri bölmäge eden synanşyklary üçindir.

Erotosfen soň Ýeriň ýüzünde giňişlik guşaklyklary bölmäge has içgin çemeleşen **Posedonidir** (b.e.ö 135-51 ý.ý.). Ol Ýer togalagynyň üstünde jemi 13 sany guşaklyk bölýär. Onuň bbölen guşaklyklarynyň sany häzirki zamandaky guşaklyk bölünişi bilen gabat gelýär. Emma onuň bölen guşaklyklary bilen häzirki hasaplanylýp çykarylan guşaklyklary deňeşdirip bolmaz. Olar deň däldirler.

Umuman alanyňda **Erotosfeniň** işlerindäki fiziki-geografiki böleklere bölmek baradaky pikirleriň başlangyjyny Dikearhyň işlerinden görmek bolýar. Dikearh ilkinji bolup demirgazyk we günorta oýkümenler baradapikir ýöredipdir ahyryn. Şeýle-de Hindistany (Indiýa), Eýrany (Azeaniýa) Eýran tekiz daglyklaryň çäklerini, Mesopotamiýanyň, Siriýa çöllüklerini sfragidler (oblastlar-welaýatlar) görnüşinde bölüp ilkinji ýurt öwreniş boýunça böleklere bölmegiň nusgasynyň öňe sürüpdür. Erotosfeniň işleri hiç biri biziň günlerimize çenli saklanmandyr. Onuň pikirlerini ulanyp ösdürip bize ýetiren **Strabondyr** (b.e.ö 64-23 ý.ý.). Ol 17 sany kitapdan ybarat bolan Geografiýasynda şeýle ýazypdyr, “Häzirki gury ýerleriň bir wagytlar deňiziň düýbi bolanlygy deňiz düýpleriniň bolsa ýaşalýan, gury ýer bolanlygy örän täsin zat” diýip ýazypdyr.

Orta asyrlarda fiziki-geograiki raýonlaşdyrmak.

Orta asyrlarda, gadymdünýä döwründäki ylmy garaýyşlaryň ösüşi togtadylan ýagdaýa düşýär. Sebäbi ähli aň-düşünjäniň, garaýyşlaryň hristian deňiniň taglymatyna tabyn edilmegidir. Dini düşünje dünýewi garaýyşlaryň ösmegiňe päsgel berýär. Oňa mysal edip Kosmo Indikoplowyň (VI asyrdan ýaşan söwdegär, soňra monah bolan) Dünýäniň (älemiň) “Hristian topografiýasy” (Hristianskoý topografii wselennoý) diýen işinde, Ýeriň durkuny bir uly dört bburçly çelige meňzedip, ony suwuň ýüzünde ýüzüp ýören şekilde suratlandyrypdyr. Rim (ortaýer ýa-da Ak), Gara (Kaspiý) Hazar deňizlerini bolsa umanyň (bbir-bitewi) gury ýere giren aýlaglary hasaplapdyr.

Şeýle pikirler, ýörelgeler hristian dininiň ýaýran ýerlerinde ýöredilensoň ylmy nazarýet ýa-da amaly tejribelerde ösüş V-IV asyrlar aralygynda durgunlyga sezewar bolupdyr. Emma Ýewropanyň demirgazyk çetinde Skandinawiýada ornnaşan Normanlar (Wikingler-aýlagdan çykanlar) IX-X asyrlarda uzak aralyklara ýüzüp Islandiýany (Buzly ýurt-867ý. Naddot) Grenlandiýada (ýaşyl ýurt 985 Erik Rygiý), birnäçe wagtydan soň (987-1000 ý. **Býarn** we **Erik Moryň ogly Zeýf** Bagtly) Amerikanyň demirgazyk-gündogar kenarlaryny açypdyrlar. Şeýlelikde entek Ýewropalylara mälüm bolmadyk ýer-ýurtlar açylypdyr.

Orta asyrlarda Arabystan ýarym adasynda güçli döwlet döräp ondan çykan syýahatçylar Ýewraziýanyň köp ýerlerinde bolupdyrlar. Olardan Ibn **Nordodben** (820/26-912/13) “Ýollaryň we ýurtlaryň kitaby” diýen uly işe ýazýar. Onda Arabystan, Eýrann, Müsür we beýleki ýurtlar barada maglumatlar beripdir. Asly türkemn bolan **Abu-Aly Ibn Sina** (980-1037) köp syýahat edipdir we ýer-ýurtlaryň bir-birlerinden tapawutlary barada ýazypdyr. Biruny (973-1048 ý.ý.) Merkezi Aziýada, Hindistanda köp syýahat edipdir we “Masudyň kanunlary” diýen meşhur işini ýazypdyr. Ol

kitabýnda Nepal, Tibet, Ferganadann çykýan ýollar, Gündogar Türkistan ýurtlary barada köp maglumatlar beripdir. Şeýle-de Biruny öz işlerinde Amyderýanyň hanasyny üýtgedip, akýanlygy barada dogry pikirleri ýazypdyr. “Gymmat bahaly zatlary tanamagyň hasabatynyň kitaby” (Kniga swodok dlýa poznaniýa dragosennosteý) diýen işinde 50-den gowyrak minerallara ýazgy beripdir. “Maşadyň kanunlary” diýen kitabýnda geografik uzaklyklaryň ölçenilşiniň trigonometriki usullaryny ýazypdyr. Onuň şol wagtyky ýazan zatlary häzirkizaman geodeziýa usullarynyň esasyny-düýbini tutupdyr.

1100-nji 1165-nji ýyllarda ýaşan Arap geografiy Idrisiniň umumy geografiýa ylmynyň ösmeginde, şol sanda raýonlaşdyrmagyň käbir nusgalaryny işläp düzmekde bitiren işleri ulydyr. Oňa Amur, Tibet, Peçora kenarlary, tutuş Ýewropa Baýkal-onuň töwerekleri mälim bolupdyr. Ol iki hili, tegelekleyin hem dört burç karta düzüpdir. Kartada koordinatlaryň bolmanlygy we onçakly takyk dälligini hasaba almasaň öz döwri üçin örän ýokary derejeli iş bolupdyr. Ol ýerde ýedisany bölekleri bölüpdir, her bölekde-de 10 sany klimatý tapawutlandyrypdyr.

Ibn Batuta (1304-1377 ý.ý.) 25 ýyllap (1325-1349 ý.ý.) syýahatda bolupdyr. Ol Hytaýda, Merkezi Aziýada, Indoneziýada, Hindistanda, Krymda, Demirgazyk we Gündogar Afrikada we beýleki ýerlerde bolupdyr. Öz syýahatlary baradaky maglumatlary “Ibn Batutanyň syýahatlary” atly işinde jenaläp ýazypdyr.

Orta asyryň görnükli syýahatçylaryndan **Marko Polany** (1252-1324) we **Afanasiýa Nikitini** bellemek (doglan ýyly bellidäl –1472 ý) gerek. Olar ýurtlary tapawutlandyryp bilipdirler, şol ýurtlar barada kitap ýazylmagyna sebäp bolupdyrlar.

Beýik geografik açyşlaryň döwri XV-XVI asyrlaryň sepgidinde başlanýar we **Hristofor Kolumbyň, Waski-de-**

Gammanyň, Fernan Magelanyň we beýleki syýahatçylaryň açýslarynyň netijesinde Ýer togalagynda dürli täze ýerleriň barlygyny anyklamaga kömek edýär. Şeýle-de ruslaryň Ýewraziýadaky Ýeriň daşyna aýlanmakdaky (has giçki döwürde) Antarktikany açmakdaky bitiren işleri fiziki-geografiýanyň, şol sanda raýonlaşdyrmanyň ösmegine uly itergi bolupdyr.

§ 16. Orta asyrlaryň taryhy geografiýasyndan maglumatlar.

Orta asyrlaryň taryhy geografiýasyndan maglumatlar. Türkmen halkynyň ata-baba köküniň münlerçe ýyllaryň aňrsyndan bolmasa-da, köklere uzalyp gaýdýanlygy hemmä mälim. Has-da Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan bári birnäçe ýyl içinde alnyp barylýan içki we daşky syýasy tagallalardan soň dünýä yüzünde-de ol piker öz ornunda jaýlaşdy, ornaşdy.

Islendik zat bu jahanda uzak wagt dowamynda barlykda dowamat bolsa ol şahalanýar, ýaýraýar, ulalýar, köpeliýär, özgeriýär, ösýär. Bu ýeriň tebigatyna mahsus kanunalaýyklyk bolany üçin, ony inkär etmäge ýol ýok. Şeýle bolýan bolsa sähra eýeleri, Ohot deňzinden Garadenziň demirgazygyna çenli giňlikde ýaýran gadymy Nuh pygamberden soňra alyp, biziň eramyzdan öňki Türki dilli halklaryň toparlary ýaýrandyr. IV-asyr töwereklerinde “Tuk ýuç” (“Syratly olar”) diýipdir. Ondan soň Oguzlar (Guzlar) ady bilen dünýä belli bolan, birnäçe taýpalary ozone birikdirýän halkyýetiň gönüden-göni dowamy biziň eramyzyň VII-VIII asyrlarynda ilki bada “Turk-Ýurt” soňrak “Türkmen” adyna eýe bolanlar, şu günki Türkmenlere çenli gelip ýetenlerdir.

Türkmenlerde ýagny biziň taryhymyzda bir uly esasy tiräniň daşyna ownuk tireleriň ýygnanyp jebisleşmeklerinden emele gelyän uly ilin döreyänligi barada näçe giýseň taryhy maglumatlar bar. Gadymy geçmişlerden habar berýän Görogly eposynda Görogly “Tekçeli türkmenli ilden bolanlar” diýmek

bilen, bir esasy , daýanjy, düýbi, güýçli goragy bolan türkmen ilindenligini buýsanç bilen tekrarlasa Şabendäniň “Asly Söýün hanly agyr ilidir” diýmegi bilen Mongollaryň imperiýasy synanyndan soňky döwürde-de türkmeniň öz aslyny bir esasdan alyp gaýdýanlygy, olaryň örän köp sanlylygy aýdyň aýdylýar.

Türkmen we Gazak ýaşulylary bilen söhbetdeş bolanymyzda olaryň ata-baba geçmişi taryhdan habarlyraklary, Türkmenler Söýün han ilinden, Gazaklar bolsa onuň inisi Ýaýyn han ilindendir diýerdiler. Bu aýdylýanlar türkmenler bilen gazaklaryň bir atadan emele gelen iki doganyň töweregindäki, bitewi esasdan bölünen doganlyk halklardygyňa güwä geçýär.

XIV-asyrda dünýäde iň giň ýer-ýurtlary bir imperiýa birikdirmegi, bitewi bir döwleti edara etmegi başaran Timurleň ölüm ýassygynda ýatyrka onuň köp sanly beglerinden biri Uzbeg atly adam ozone Türkmen diýdirip ýören begleriň biri, imperiýanyň içinde birnçe galaly (hünkarly) şäherleri öz häkimligine tabyn edip, tabyn bolan ilata şol ýerlere-de Uzbegiň ýerleri, Uzbegiň ili diýmäde mejbur edipdir. Şeýlelikde täze bir türkmen dilli halkyň döremegine başlangyç bolupdyr.

Ýeri geleninde aýtsak XIII-asyrda türkmenleriň arasynda “Ozallar hemeler Türkmen bolmaga ymtylýardylar, indi bolsa mongol boljak bolýanlar köpelipdir” diýip aslyna biwepalyk edýänleriň üstünden gülüpdirler.

Türki dilli halklaryň has gadymy esasdan gaýdýanlygyňa , olaryň asyrlaryň dowamynda uly bir daragyta öwrülip, ol daragytyň köp sanly şahalarynyň Ýer ýüzüne ýaýranlygyňa göz ýetiresiň gelse dünýä kartasynyň önüne baryp olaryň ýaýran ýerlerini synlamaly. Eger şeýdilse, onda Ýewraziýada Dežnew burnundan tä Ortaýer deňzine, Demirgazyk buzly okýan kenaryndan Tibet daglaryna çenli aralykda üznüksiz çäkde Türki dilli halklaryň ýurtlarynyň ýerleşýänligini görersiňiz.

Bu taryhy- geografik ylmy ugur entek oňat ýeterlik derejede öwrenilmedik bolany üçin, okyjylara köp maglumatlar

ýeterlik dälidir. Emma öwrenilmegine sabyrlylyk bilen garaşyp ýatan we öwrenilmegine wagt ýeten ylmy ugurda birnäçe alymlar köp işleri bitirýärler. Ol alymlaryň tagallalary bilen gyzykly we wajyp işler alnyp barylýar.

Türkmenler bilenTürkileriň ganybirligine göz ýetirmäge ymtylýanlara gysgajyk, emma taryhy-geografik hakykatdan susulyp alynan maglumatlary ýetirmeklik ýerliklidir hasaplap, Samanylar, Gaznawylar, Seljuklar ýa-da Saltyklar, barada gürrüň edeliň.Beýle diýilse türki dilli garyndaşlarymyzyň ady tutulmadyklary, türkmenleriň türklerden daşlaşan halklardyr öýütmeli dälidir.Taryhyň gatlaklaryna näçe çuňňur, düýpli aralaşdygymyza, türki dilli halklaryň häzirki döwürde nähili atlandyryandyklaryna garamazdan bir bitewi kökden dörändiklerini subut edýän maglumatlar köpeliýärler.

Samanitler.Orta Aziýadaky feudal dinastiýa (819-999).

Dinastiýanyň ady Balhyň golaýyndaky Saman obasyndan bolan Saman-Hudatyň adyndan gelip çykýar. Rafi ibn Leýiň araplara garşy gozgalaňyny (806-810) basyp ýatyrmakda beren kömegi üçin Samanyň ogullaryna we agtyklaryna 819-njy ýylda Mawerennahryň iň möhüm obalary dolandyrmaga berilýär. Samanitler Mansur II (997-999) döwründe ýagny 999-njy ýylda Buhara Turk-garahanitler tarapyndan basylyp alnandan soň ýaşamagyny bes edýär.

Samanitler döwleti. (875-999).Esasy teritoriýasy Orta Aziýada bolan feudal döwlet. Paýtagty Buhara şäheri. Samanitler döwletiniň döredilmegi Arap halyflygynyň dargamagy hem-de Mawerennahyrda we Horasanda hökümdarlygy ele alan Samanitleriň ýokary götermegi bilen bagly bolupdyr.Ol özüniň gülläp ösen döwründe X-asyryň I-ýarymynda Mawerennahry, Horasany, Demirgazyk we Gündogar Eýrany ozone birikdirýär.Samanitler döwletinde Horezm, Gürgen, Gazna, Isfijap, Garçistan (Murgabyň ýokary akymy sebitleri), Tabarystan wassal garaşly bolupdyrlar. Samanitler döwletinde medeniýet ösýär.Ähki uly şäherlerde

mekdepler, medreseler açylýar. Buhara özüniň kitaphanasy bilen şöhratlanýar. Arhitektura ösüpdür.

Seljuklar-Saltyklar we Gaznalyklar.

Oguzlardan bolan birnäçe taýpalary ozone birleşdirip, bir bitewi güýji döreden topara X-asyryň ahyrlarynda XI-asyryň başlarynda Seljuklar diýlipdir. Seljuklar diýilmegi, Tugag atly oguz serkerdesiniň ogly ýaşlykdan özüniň ýiti zehini-akyly, serkerdelik ukyby bilen ýokary wezipeli şol sanda Oguzlaryň hökümdarynada özüni aldyrmagy başaran Seljugyň daşyna ýygnanantopardan başlanypdyr diýilen maglumatlar bar.

“Seljuk” sözi türkmenlerde “Saltyk” diýip ulanylýan sözüň ýoýlanrak görnüşidir diýen pikirimiz bar. “Saltyk” sözi bolsa öz gezeginde gadymy türkmen sözleri “Sal” we “Täk”, ýagny “Sany ýeke” diýilmekden gelip çykandyr diýip çaklaýarys. Sebäbi Sarçyk Tugagdan ýeke ogul Seljuk-Saltyk galýar. Onuň çagalykgaky ady name bolsa-da, ol ýeke bolany üçin il oňa “Saly Täk” lakamyny beripdir öýdýäris.

Seljugyň has aňyrrakdaky ata-babalary hakda şeýleräk maglumatlar duşýarlar. S.G.Agajanowyň örän köp sanly çeşmelere salgylanmak bilen ýazan kitabynda (Oçerki istorii oguzow I Turkmen Sredney Azii IX-XIII ww.Aşg.1969g.)bu maşgalanyň aňyrsy (Zahiraddin Nişapury boýunça) Kerkiçi Hojadan başlanýar. Kekiçi-Hojada gadymy oguz taýpasy kynyklaryndan bolupdyr diýilýär.Kerkiçi sözünüň adynyň gelip çykyşyna seljeriş berilse, ony şeýleräk düşündirýärler.Häzir hem bu söz türkmen we gazak dillerinde ulanylýar.Türkmen “gerege”-oýun agaç beleklerini düýä ýüklemek üçin ýörite gözenegi aňlatsa, gazakça “kereke” oýun gözenek agaçlardan ybarat aşaky böleklerini ýagny tarym böleklerini aňladýar.Şonuň üçin hem adam ussa bolupdyr we ak öýleriň geregesini ýasamak bilen meşgurlanypdyr, şonuň üçin hem oňa “Geregeçi-Hoja” diýipdirler diýen çaklama pikirimiz bar.Geregeçi-Hoja IX-asyryň ikinji ýarymyna çenli ýaşapdyr.Ondan galan Tugşurmuş atly ogly hem atasynyň

kärini ýöredipdir, emma onuň ogullary bu senedi ýöredmän oguz hana nökerlige gitmeli bolupdyrlar. Tugşurmuşyň üç ogly bolupdyr, uly ogluna Tukak (Tukat), ortanjysyna Togrul, iň kiçisine bolsa Arslan diýipdirler. Abulgazynyň ýazmagyna görä bu maşgala Gorkut beg bilen garyndaş bolupdyr. Mahmyt Kaşgarynyň ýazyşyna görä “Oguz türki taýpalaryň biri (kabile) bolup, olara türkmenler diýipdirler. Olar 22 urugdan ybarat bolupdyrlar. Her urugyň özüniň tagmasy bolup, şol tagma boýunça-da mallaryny we biri-birini tanapdyrlar. Olaryň ilkinji we iň esasy urugyna kynyklar diýlipdir. Şol urugdan hem soltanlar döräpdir”. Bu ýerde Seljuk we Seljuklar dinastiýasy göz önünde tutulypdyr.

Bu maşgalanyň adynyň çykyp, derejesiniň beýgelip başlamagynyň sebäkäri Tugşymuşyň uly ogly (Tukak) Tugag bilen baglansykly bolupdyr. “Mälik-nama” atly işde bu şahsyýetiň adyny Syrçyn-Tugag diýip getirilýär. (Tug yak bolmagy mümkin) we ony eýýamadygan, şöhratly serkerde gönüşinde suratladyrylýar. Onuň şan-şöhraty we derejesi barada örän köp maglumatlar bar. Hatda ol öz patyşasynada sözünü geçirip, diýenini etdirip bilýän dogruçyl hem batyr gaýratly bolupdyr diýip ýazýarlar. Haçanda türki (türkmen) oguz taýpalarynyň bir topary beýlekisine zelil berjek bolsa, ýa-da üstüne çozjak bolanynda-da Sarçyk-Tugag şol hili hereketinde öňüni alyp, togtadyp bilýän, şeýle täsiri uly adam bolupdyr. Sarçyk Tugag baradaky bu hili berilýän maglumatlar “Oguznamadaky” Tugşurmuşyň ogullarynyň şöhrat şanlarynyň artyşy baradaky maglumatlara gabat gelýärler. Şeýle-de onuň “Tugag” ady bilen oňa berilen beýik derejäni aňladýan lakamy hem şaýatlyk edýär. Meselem: Sadreddin Huseýin “tugag” sözi türkçe polatdan ýasalan ýaýy aňladýar. (polat ýaý), Mirhoid bolsa (gaty ýaý) gaty, çekmesi kyn ýaýy aňladýar diýen düşünişleri berýär. Abul Faraž bolsa Sarçyk “Tugag” lakamyny örän güýçli bolany üçin alypdyr diýip belleýär. K. Kaen bolsa “Teýmir ýaýlyk” ýagny Tugag diýen lakam oguzlarda ýaýyň

rolyny (ornuny) ýa-da hökümdarlygyň nyşanyny aňladypdyr” diýip belläpdir. Şeýlelikde Seljuguň öz kakasynyň ady Sarçyk bolup Tugag onuň lakamy bolupdyr. Tugag köp sanly çeşmeleriň seljerilmegine görä IX asyryň ikinji ýarymynda X-asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçipdir diýmäge mümkinçilik berýär.

Haçanda Sarçyk Tugag aradan çykanynda onuň yzynda Seljuk atly kiçjik ogly galýar. “Mäliknama”-daky maglumatlarda ol oglanjygy ýurduň hökümdary öz ýanyna alyp terbiýeläpdir köşk terbiýeçisine berip ulaldypdyrlar. Seljuk ulalandan soň diňe ýurduň häkiminiň däl, eýsem hemme häkimligiň dahylly, ýokary derejeli adamlaryň hormatyna mynasyp bolmagy başarypdyr. Şoňa göräde Seljugyň derejesi beýgelip, onuň täsiri olaryň tutuş urugynyň il içinde abraýynyň artmagyna getiripdir. Şeýlelikde töwerekdäki ýakyn-daş garyndaş we beýleki toparlar hem bulara birigip başlapdyrlar. Seljugyň özi bolsa iň ýokary derejeli emeldarlaryň birine öwrülipdir. Bu barada diňe “Mäliknamada”dal, eýsem Seljuknamada-da aýdylýar diýlip ýazylýar. S.G. Agajanow Zaharaddin Nişapurynyň şeýle sözlerini getirip öz kitabynda ýazypdyr. Olar Seljuklar örän köp sanly beýik maşgala öwürüldiler, tükeniksiz baýlyklaryň eýeleri boldular, köp sanly harby birleşmeleri döretdiler we iňňän köp sanlyeýeriji toparlary öz tarapyna çekip bildiler diýen manyny berýär. Soňra şol ýazga görä öz pikirini ýöredip bu topara seljuklara garaşly, baglanşykly oguz-türkmen taýpalarynyň maşgalalarynyň gelip goşulanlygy görünip dur.

Kä bir çeşmelerde Seljugyň at-abraýy şeýle çalt ösüp ýaýrap başlanyndan çekinen häkimiň aýaly, öz adamsyna ondan dynmagy maslahat berýär, eger şeýle etmese onuň ýurdy häkimiň elinden alaymagynyň mümkinligini aýdypdyr, we gizlinlikde tiz ýok etmegi ündäpdir. Bu hili hadysanyň taýýarlygynyň görülyänligini aňan Seljuk güýç ulansa üstün çykjagyny bilse-de öz nan iýen ojagyna zeper ýetirmän öz

yzyna eýeren kowumdaşlary we beýleki ili-güni bilen häkimiň köşgünden daşlaşmagy başarypdyr. Ol gideninde örän köp sanly atly goşuna baş bolup gidipdir, ummasyz köp düýe, goýun, ýylky sürülerini hem onuň ili sürüp gidipdir.

Seljugyň hem üç ogly bolupdyr. Israil-Arslan lakamly, Mihail we Musa atly ogullarynyň hemmeside serkerde bolupdyrlar. Seljugyň özi ka bir maglumatlara görä 107 ýaşynda ýogalypdyr. W.W.Bertold taryhy maglumatlary seljermegiň netijesinde Seljuk 992-njiýyldan soň ýogalypdyr diýip ýazsa K.Kaen “Mälimnamany” seljermegiň netijesinde onuň ýogalan wagtyny 1009-1010-njy ýyllar bilen baglanyşdyrýarlar.

Seljugyň özi ýogalandan soň onuň yzynda galan uly-agyr iline ýolbaşçylyk ogullaryna geçipdir. Ýazyşlaryna görä Israil köp ýyllaryň dowamynda uly serkerdeleriň biri bolup köp taryhy wakalarda ady tutulýar, köp jeňlerde öz tarapdarlarynyň ýeňiji bolmagyny üpjün eden gerçek bolupdyr. Megerem onuň lakamynyň hem Arslan bolanlygy şonuň üçin bolsa gerek.

Şol döwürde , ýagny IX-X asyrlarda we XI asyryň başlarynda gündogar Horasanda we Orta Aziýada musulman dinine girmedik toparlar hem bolupdyr. Şonuň üçin, musulmançylygy Kabul eden toparlar bilen dinsizleriň arasynda çaknyşyklar bolup durupdyrlar. Şol hili çaknyşyklaryň birinde Seljugyň Mikail atly ogly wepat bolýar. Ol serkerde wepwat bolansoň onuň yzynda galan Muhammet hem Dawut atly ogullary agalary ýagny Mikailiň inisi Musa bilen bolupdyrlar.

Kä bir maglumatlara görä Seljuk ýogalandan soň onuň agyr ili iki topara bölünip, biriniň önbaşysy Israil , Yagny Arslan bolupdyr, beýleki topar bolsa Mikailiň ogullary we Musa bilen bolupdyrlar diýýärler. Emma başga birnäçe çeşmelere görä olar tutuşlygyna Mahmyt şanyň maslahaty bilen Garaguma, Balkan töwereklerine göçüp gidipdirler . Ol wagytda seljuklar töwerekdäki oguz taýpalarynyň döreden patyşalyklaryna imperiýalaryna goşulaslary gelmän, özbaşdak azatlykda giň Garagumda ýaşapdyrlar. Emma Mahmyt Gaznawydan Maryny,

Balhy, Abywerdi, Farawany özlerine bermegini sorapdyrlar. Mahmyt şa olara bu galaly ýurtlary bermekden ýüz döndüripdir. Şol esas-da agzalalyk ara düşipdir. Mahmyt şa ýogalansoň şa tagtyna-köşgüne, Gaznawylar imperiýasyna onuň ogly Masud şa eýe bolýar. Ol hem öz atasynyň ýoluny ýöredipdir. Gaýtam Musanyň Muhammediň (Togrul, Daudyň, Çagryň) töweregindäki jemlenen seljuklaryň toparlaryndan goranmak üçin beýleki türkmen – seljuk toparlaryny patyşalyga gulluga çagyrylypdyr. Olardan Ýagmyr, gyzyly we beýlekiler jemi 4 serkerde öz goşunlary yzy bilen Masud şanyň gullugyna Horasana barypdyrlar. Emma olar öz babadaşlary bilen bir gezek hem çaknyşmandyrlar. Olaryň hemmesini Masud şa soňra içalylaryň kömegi bilen öldürýär we gizlinlikde seljuklara garşy urşa taýýarlanyp başlaýar.

Mikailiň ogullary Muhammet bilen Daut hem öz kakalary atalary ýaly güýçli serkerdeler bolup ýetişipdirler. Olaryň ýanynda aksakal – ýaşuly ornuny kakasynyň kiçi dogany Musa beg tutupdyr. Muhammet we Daut şeýle ýiti zehinli edenli, gaýduwsyz, batyr, serdarlar bolup ýetişenden soňra olara öz ilinde Muhammede Togrul, Dauda bolsa Çagry diýip Bürgütler maşgalasyndan bolan iň güýçli algyr guşlaryň maşgalasyndan bolan Bürgütleriň atlary lakam dakylpdyr. Şoňa görä-de taryhy çeşmelerde ilkibada olaryň atlary Muhammet Togrul hem-de Daut Çagry diýilip tutulsa-da soňy bilen olaryň diňe yzyňa beg sözi dakylan lakamlary ýorgunly bolýar şonuň üçinem olary Togrul beg, Çagry beg lakam atlary bilen бүтiň дүнйä tanapdyr we taryha girizipdirler.

1030-njy ýylda soň Togrul beg bilen Çagry beg agalary Musa beg bilen bilelikde nähili iş etjek bolsalar-da hökman ýaşulylar bilen geňeşip ylalaşykly boljakdyklaryna şertleşýärler. Şeýlelikde türkmenlere mahsus bolan ýaşulylaryň maslahatyny guramagy dikeldýärler. Şol guramada tutuş il iň ykbaly bilen baglanyşykly meseleleri çözmäge hukukly bolupdyrlar.

Gaznalylar imperiýasynyň içinde özüne gerek ýerleri ýurtlary tabyn edip ýerlui halk bilen umumy dil tapyp ýaşamagy olary öz taraplaryna çekmegi başarypdyrlar.

Şeýle bolsa-da patyşalyga umumy tabynlygy inkär etmändirler, ýagny Masud şa bilen hem umumy dil tapyp uly urşa etmän birnäçe ýollaryň dowamynda ýaşapdyrlar. Şol ýyllarda 1037-1038-nji ýylda Maryny özlerine tabyn edipdirler. Çagry begi Marynyň ilaty özleri çagyryp getirip soltan, hökümdar diýip yglan edýärler. 1038-1039-njy ýylda Nişapuryň ilatynyň islegi boýunça Nişapury tabyn edip, ol ýerde Togrul beg soltan, häkim bolýar. Emma olarda entek imperiýa – öz patyşalyklaryny döretmek pikiri bolmaýar. Seljuk begleriniň ilat tarapyndan islenilip, getirilip soltan edilmeginiň esasy sebäpleriniň biri, olar özlerinden tabyn il-uluslardan hiç hili salgyt alman, maldara-da, ekerançada öz hünärinden alan girdeýjisi bilen eklenmäge mümkinçilik beripdirler we daşky güýçleriň talaňyndan gorap bilipdirler.

1040-njy ýylda “seljuklar bilen gatnaşyklary bir aňalyk etmegi” bolan Masud şa seljuklaryň birleşen güýji bilen Marynyň etegine Daňdanakana uly döwüşe gelýär. Masud şa goşun sürüp gelensoň seljuklaryň ýaşullary Togrul begiň, Çagry begiň we Musanyň daşyna ýygnanyşyp maslahat edýärler. Şol maslahatda begleriň agasy Musa “ýaşulylar başy” ýagny baýgu ady dakylýar. Maslahatda pikirlerçapraz çykýar. Togrulbeg we onuň tarapdarlary Masud şa bilen uruşman gepleşik geçirmeginiň ýagny öz baş hökümdarlaryndan aman dilemegiň tarapdary bolýarlar. Bularyň pikirlerini Musa Baýgu hem goldaýar. Emma has namysjaň “gylyç saryp gelene gylyç görkezmeginiň” tarapdary bolýar.

Çagry begiň pikirini ýaşulylaryň köpüsi goldaýarlar. Şeýlelikde-de taryhda uly öwrülişige sebäp bolan, seljuklaryň özleriniň uly patyşalyk gurmaklaryna ýol açan meşhur Daňdanakan söweşine çykмага, goşuna serkerdelik etmäge doganlygyň ulusy Togrulbegi bellemek barada maslahat

jemlenilýär. Bu ýerde bolan söweşden seljuklar ýeňiji bolup çykýarlar. Ýeri gelende aýtsaň öňki Masudşanyň gullugyna baran seljuk türkmen serkerdeleri Ýagmyrdyr, Gyzyly we beýlekileri.

6-7 serkerdäni Masud şa öz jansyzlarynyň kömegi bilen gizlinlikde öldüripdir. Şonuň üçin bolsa gerek olaryň toparlary Togrul begiň toparyna garşy hereket etmekden ötri, gaýtam olara ýardam eden ýaly diýilýän çeşmeler bar.

Daňdanakan söweşinden soň şeýle bir rowaýat döräpdir: Togrul begiň atlary Masud şanyň çadyryna golaý gelenlerinde, ýüzi perdeli bir atly ýerden çykan ýaly bolup yzyna-da bir aty idegine alypdyr-da çadyra barypdyr. Masud şany idegindäki atyň julawuny oňa berip, munuň öz yzy bilen alyp geçmäge başlapdyr. Olara salynan naýza-da atylan ýaý oklary-da täsir etmändir. Şeýdibem şol iki atly goşundan saýlanyp⁹ baýyrylyga, daglara ýüzlerini öwürüp geçyp gidipdirler. Bir çeşmäniň başyna baryp ýaňky ýüzi perdeli adam perdesini aýyrsa Masud şanyň ýogalan atasy Mahmut şa eken. Ol ogluna “sen olardan mydama asgyn bolarsyň” diýp gözden gaýyp bolupdyr” diýýärler.

Ýöne bir zat welin hakykat. Togrul begiň ýolbaşçylygyndaky goşun özünden san taýdan agdyklyk edýan nyzamly şa goşunyny ýeňipdir we göni şol söweş meýdanynda tagt ýasap oňa-da Togrul begi oturdypdyrlar, ony ýeke täk soltan diýip ykrar edipdirler. Şol söweş barada, söweşden ön maslahat bolanda, maslahata ýyganan ýaşulylar hemişe Togrul begiň tarapyny tutýan bolsalarda şol gezek onuň Masud şa bilen ylalaşykly, parahatçylykly syýasatyna-gepleşiklerine garşy bolup, Çagry begin “üç tarapdan birden çozmaly” diýen maslahatyna makullanypdyrlar. Şol maslahat bilen hem özleriniň ilkinji uly ýeňişlerini gazanypdyrlar.

Şu söweşden soň seljuklar üçe bölünmegi möwessä edýärler. Togrul beg Nişapura ugraýar. Ol ýerde aýdyşlaryna görä beýik pir Abu Sagytdan pata alypdyr. Şondan pata alyp

Günbatara ýýly deňze süýşüp başlapdyr häzirki tutuş Orta, Ýakyn Gündogar diýilýän ýurtlary tabyn edip, imperiýa döretmäge girişipdir diýýärler. Çagry beg goşunyň ýene-de bir bölegini alyp Balh tarapa gidipdir. Ýaşulyly-Musa beg bolsa goşunyň galanlaryny daşyna jemläp Myrada ýurdy dolandymaga galypdyr. Soňra Horasany we Mary welaýatyny Çagry beg dolandyrypdyr. Musa beg bolsa öz mirasdary Ibraýym Ymaly (Gaznewi imperiýasyny döreden soltanyň ady hem Ybraýym) alyp ilki merkezi Eýrana – Reý şäherine, soňra günbatar Eýrana Togrul beg bilen hereket edipdirler.

Seljuklarda bir ýazylmadyk kanun döredilipdir. Ol hem 1038-nji ýylda seljuklaryň serdarlary tarapyndan Togrul begiň Nişapuryň soltany 1040-njy ýylda bolsa bütin seljuklaryň tagtly soltany diýip yglan edilmegine garamazdan her bir wajyp meseleler çözülen-de ýaşulylar bilen maslahatly çözmeklik ýola goýulypdyr. Şeýle-de Togrul beg hem Çagryl beg hiç wagt Musa begden ýaşryn zat etmän ony öz dolandyryjy, maşgalalarynyň ýaşulysy diýip oň a berlen ýaşyň zat etmän ony öz dolandyryjy, maşgalalarynyň ýaşulysy diýip oňa berilen baýga (baýgu) derejesine adyna laýyk tabynlykda iş alyp barypdyrlar. Çagry beg 1040-njy ýylda Balhy tabyn edýär. Musa beg baýgu Great töweregini alýar, emma soň ýene-de gaznawylara goýup gaýdýar. Seljuklar 1040-njy ýylda Horasanyň köp ýerlerini alýarlar. Çagry begiň paýyna Horasanyň köp ýerleri düşýär. Şonda ol öz häkimliginiň paýtagtyny Mary şäheri diýip yglan edýär. Togrul beg Günorta – Günbatar Eýrana tarap süýşýär. Eýýäm 1042-nji ýylda Reý şäherini alyp ony öz häkimlik edýän ýerleriniň paýtagty diýip yglan edýär. Soňky ýyllar Reý şäheri tutuş seljuklaryň imperiýasynyň paýtagty diýilip yglan edilip, Togrul beg ony abadanlaşdymaga buýruk berýär. 1043-nji ýylda Togrul begiň (eýýäm ol wagtda Togrul begiň adyny soltan diýip tutupdyrlar) goşuny onuň dogan oglany Ynalyň (Ybraýym Ynal biziň gören çeşmelerimizde görkezilişine görä Ýusup ibn Musanyň ogly

bolupdyr, ýagny Togrulyň kakasy Mikailiň inisi Musanyň agtygy bolýar) ýolbaşçylygynda Kermana we Hamedana baryp ýetýärder we özlerine tabyn edýärler.

Seljuklaryň Horasanda we Eýranyň beýleki ýerlerinde, şeýle tiz ýagny az wagt içinde ummasyz ýerleri özlerine tabyn edip bilmekleriniň esasy sebäbi uly harby güýç bolsa-da, ýene bir şol güýçden-de has ýiti hereket eden zat, ol hem Çagrynyň we Togrul Soltanyň ýerli halkara, zähmetkeşlere we ilatyň beýleki dürli gatlaklaryna talaňçylyk saldyrman, gaýtam öňki gaznawylara tölenýän paçlary, harajatlary azaldyp, gerek ýerlerinde düýbünden ýatyryp, ilň oňat ýaşamagyna, hal ýagdaýyny oňatlaşdyrmaga ýol açan syýasaty bolupdyr.

Şol döwürde seljuklar, gaznawylara diňe Sindi Gaznany, sistany goýup galan ýerlerini olaryň ellerinden alypdyrlar. Bu iki güýjiň garşylygy 1060-njy ýyla çenli dowam edýär. Şol garşylykdaky çäknyşyklarda seljuklar imperiýasynyň geljekgi soltany Çagry begiň ogly Alp Arslan taplanýar we oňat serkerdelik derejesine ýetýär. Sebäbi seljuklaryň Horasandaky harby hereketlerine Çagryl begiň özi umumy ýolbaşçylyk etse-de harby hereketlerde goşun başy bolup Alp Arslan çykyş ýolbaşçylyk etse-de harby hereketlerde goşun başy bolup Alp Arslan çykyş edipdir.

1060-njy ýylda Çagry beg bilen gaznawylaryň soltany Ybraýym ibn Masudyň arasyndaky gepleşikleriň netijesinde her kim şol wagtky eýeleýän ýerlerinde galyp ylalaşykly ýaşamaly diýen netijä gelensoň Horasanda. Balhda we beýleki ýerlerde parahatçylykly ýollar başlapdyr.

Günbatar hereket edýän seljuklaryň toparý hemaýgytly ýörüşler bolanda Soltan goşunyna ähli beýleki toparlaryndan – da goşunlar gelip goşulypdyr. Kā bir çeşmeleriň şaýatlyk etmegine görä 1048-nji ýylda seljuklar Togrul soltanyň tagallasy bilen Kawkaz tarapynyň garşylyk görkezýän güýçlerini ýoldan aýýrmak üçin ýörüşa taýýarlaýärlar. Ybraýym Ynalyň serkerdeligindäki goşun Kawkaza ugramakçy

bolup durka Mawerannahrdan (häzirki Orta Aziýadan has takygy Mawerannahr Syr we Amyderýanyň aralygyny aňladýar) Amyderýadan günbatardan ol ýere baranlarynda “Mawerannahrdan gelenler” diýipdirler köp sanly Ata Babadaş türkmenleriň baryp goşulandygy we soltan goşunyna çarwadar ildeşlerinden toparyň täze güýç berenligini taryhçylar belleýärler.

Kawkazyň şol döwürdäki meşgur serkerdesi Liparit Orbelianiniň ýolbaşçylygyndaky Gruziýa we Ermeni birleşen güýçleriniň garşysyna Ybraýym Ynalyň baştutanlygyndaky türkmen goşuny Wanan şäheriniň golaýynda bolan söweşde (Soltan goşuny) üstün çykýar. Bu söweş barada Aristoke Liperat “Seljuklar aç gürt kimiň Waspurakan welaýatyna aralaşdylar” diýipdir.

Gadyrdan ildeşler bary-ýogy 15-20 ýylyň içinde Syr derýadan Tigr serýasynyň arasyndaky daglyk, düzlük ýerleri, dürli milletleri bir bütewi soltanlyga birikdirip öz döwründe iň güýçli we uly döwleti döretmegi başaranlar Türkmenler bolupdyr. Bu soltanlygyň çäklerinde dünýäni sarsydan Mahmut Gaznewiniň soltanlygy hem bir welaýat ýaly kiçijik bölek bolup täze döredilen beýik döwlete goşulyp gidipdir.

§17. Russiýada, ozalky SSSR-de fiziki-geografik raýonlaşdyrmanyň ösüşiniň esasy döwürleri

Fiziki-geografik raýonlaşdyrmak işi esasy iki sebäbe görä ylmy häsiýete eýe bolup başlady. Ozaly bilen örän çalt ösýän kapitalistik önümçilik gatnaşygyna geçilmegi, galybersede geografik pikirleriň has giň ýaýrap ösmegi Ýer üstiniň böleklerе bölünip öwrenilmegini talap edipdir. Dürli döwletlerde fiziki-geografik raýonlaşdyrmak şol bir wagtyň özünde döräp, deň derejede ösmändir. Şoňa garamazdan raýonlaşdyrmak umuman özboluşly ylym hökmünde XIX asyrdan ylmy ulgamlaryň arasynda orun alypdyr.

Russiýada fiziki-geografik hem ykdysady geografiýa şertler raýonlaşdyrmagyň çalt depginler bilen ösmegine ýardam edipdir. Şoňa göräde fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň bu ýurtda ösüş taryhyny birnäçe döwre bölmek mümkindir.

Birinji döwri (XVII-nji asyryň ahyry we XIX asyryň I-nji ýarymy). Russiýada ýurdy raýonlaşdyrmaga synaşyklar ozallar hem bolupdyr. Emma **W.W.Tatişew** XVIII asyryň 30-njy ýyllarynda ýurdy raýonlaşdyrmagyň zerurlygy barada aýdýar. Şeýle bolsa-da diňe XVIII-asyryň ahyrlarynda ýurduň tebigy şertlerine görä raýonlaşdyrmagy barada öňde baryjy alymlar we watançy döwlet işgärleri aladalanyp başlapdyrlar 1791-nji ýylda watançy ýazyjy **A.W.Radysşew** Russiýany administratiw çäkler bölünileninde, onuň tebigy şertlerine, taryhyna we ykdysadiýetine-de üns berilmeliligini aýdýar. Şeýle-de Sibiri tebigy aýratynlyklary we ähmiýetliligi boýunça bölege bölmegi öňe sürýär.

Şol wagtyda Rossiýanyň Ýewropa Bölegini üç sany giňişlik zolaga: Demirgazyk, Orta we Günorta bölmeklik ýörelgesi bardy. 1766 ýylda **A.F.Bisingiň** 1787-nji ýylda **S.L.Pleşsewiň** çapdan çykan okuw kitaplarynda şeýle maglumatlar bardy.

1818-nji ýylda **K.L.Aresenýew** guberniýaly toparlara birikdirip Russiýanyň çäklerinde 10 sany aralyk meýdan böleklerini (prostranstwo) bölüpdir. Guberniýalary şeýle toparlara birikdirenini, olaryň klimatynyň, ýeriniň hiliniň (tebigy önümçiliginiň) tebigy şertleriniň we ýaşajylaryň öndürýän önümleriniň meňzeşligi boldy diýip awtoryň özi belläpdir.

1842-nji ýylda Russiýanyň maliýe ministriliginiň çap eden işinde Russiýanyň Ýewropa bölegini dört sany geografik ýurda, tokaýly senagatda, gara toprakly we öri meýdanlary bölüpdirler.

1840-njy ýylda çap edilen **Ýe.A.Ýewersmanyň** işi beýlekilere meňzemeýär. Ol Orenburg welaýatynyň çäklerini tebigy böleklere böleninde: ýarym çöl, sähra we Günorta Uralyň dag tokaý sährasyna bölüpdür. Olar bolsa ýerli tebigy zonalara gabat gelýärler.

Ikinji döwür XIX asyryň ikinji ýarymy (50-80 ý.ý.) Fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň taryhyndaky II-nji döwür örän az möhleti öziçine alýan bolsa-da bu döwürde Russiýanyň Ýewropa böleginiň tebigy şertleriniň aýratynlyklary boýunça böleklere bölmek täze ylmy taýdan ýokary derejede amala aşyrylyp başlandy. Pudaklaýyn geografiýa ylmylyary ösüpdür we şolaryň häsiýetli aýratynlyklary boýunça raýonlaşdyrmak amala aşyrylypdyr. Muňa mysal edip **R.Ýe.Trautfetteriň** 1851-nji ýylda çap edilen Rossiýanyň Ýewropa böleginiň botaniki-geografik raýolaşdyrşyny: **N.A.Beketowyň 1874**, **N.A.Sewergowyň 1877** we beýlekileriň dürli ýyllarda çap edilen zoogeografik raýonlaşdyrma degişli işleri bolup biler. 1886-njy ýylda **S.N.Nikitin** ilkinji bolup Russiýanyň Ýewropa böleginiň geomorfologik raýonlaşdyrylşyny hödürleýdi. Ol şonda ýurdyň çäklerinde iki sany 1) buzlanma sezewar bolan, we 2) buzlanmanyň basmadyk geomorfologik tapawutly böleklerini bölüpdür.

XVIII-asyryň geografik raýonlaşdyrylmalaryndan tapawutlylykda XIX-asyryň 50-80-nji ýyllaryndaky raýonlaşdyrma tebigy şertleriň aýratyn agzalarynyň has takyk öwrenilip, olaryň özbaşdak raýonlaşdyrylyp başlanlygy bilen geografiýa ylmynda täze sahypalary açypdyr. Botaniki-geografik, zoogeografik ýa-da geomorfologik raýonlaşdyrylma geçiren alymlar öz öwrenýän tebigy agzalaryny aýratynlykda dälde beýleki tebigy agzalar bilen galtaşykly, arabaglanykda örenip, olara-da üns beripdirler.

Üçünji döwür (XIX asyryň ahyry XX asyryň başy) Bu döwür **Dokuçayewiň** öz işleri we mekdebiňiň ýörelgeleri bilen beýlekilerden tapawutlanýandyr. Bu döwürde fiziki-geografik

raýonlaşdyrmak zonal bölünişigini aýratynnyklarynyň esasynda amala aşyrylypdyr. XIX-XX asyrlaryň sepgidinde ilkinji gezek Russiýany Ýewropa böleginiň ösümlik kartasy çekilip başlanypdyr. 1897-nji ýylda **G.L.Panfilowyň** Russiýanyň ýewropa böleginiň fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagyna bagyşlanan işi çap edilipdir. Bu alym raýonlaşdyrmagyň esasynda tebigy şertleriň uly toplumyny has hem; toprak; ösümlik örtüklerini, ýerasty suwlaryň häsiýetini, batgalyklaryň ýaýraýşyny, şeýle-de landşaftlaryň taryhyny gözöňünde tutypdyr. Panfilowyň raýonlaşdyryşy üç basgançakly esasda gurulypdyr. Ol ilki iri basgançak hökmünde oblasty (welaýaty) alýar. Russiýanyň çäklerinde 4 oblast: Demirgazyk, ýagny garatoprakly däl oblast; Günorta ýada gadymy sähra; Aral-Kaspiý; Krymyň günorta kenary bölüpdür. Oblastlarda zona, zonalarda bolsa okrug bölüpdür.

1904-nji ýylda **P.L.Brounow** Russiýanyň Ýewropa bölegini raýonlaşdyrmaga eden synanyşygynda, raýonyň esasy edip ýer üstüniň gurluşyny alýar. Emma fiziki-geografik çäkleriň serhetlerini klimatik görkezijileriň serhetleri (izoliniýalary) arkaly geçirýär.

1907-nji ýylda **A.A.Kruber** şol meýdanyň fiziki-geografik raýonlaşdyryşyna degişli pikirlerini hödürleýär. Ol öz düzen raýonlaşdyryşynda Kruberiň edähedinden ugur alýar, ýöne esas hökmünde ýer üstüniň gurluşyny we geologiýasyny ulanmaga synanyşýar Tanfilowdan tapawutlylykda onuň bölen zonalary has göwelteý bolupdyr, şeýle-de okruglaryň bölünişlerinde onçakly yzygiderli hem hakyky tebigy şekiline laýyk bolmandyr.

Şu döwürde fiziki-geografik barlaglaryň alynyp barylşynda uly özgerişler, fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň usullary we edähetleriniň birnäçesi öňe sürülipdir. 1899-njy ýylda sährada tokaý ösdürmekligiň ýollary barada has tjem işler alynyp barylýp başlanýar. Şonda-da **G.L.Wysoskiý** öz

pikirlerini hödürleýär. Rus düzlüginde tundrada başga 4 zonany bölýär.

Wysoskiý fiziki-geografik raýonlaşdyrmakda ilkinji bolup aşakda ýokaryk ýagny has ýönekeý fiziki-geografik bölekleri bir-birlerine birleşdirip çylşyrymly-iri birlikleri döretmegi teklipe edipdir. Şu usulda böleklere bölmekde esas edip tebigy ösümlik örtüginini almagy dogry bilipdir. Tebigy we ykdysady raýonlary birikdirip almaga-da synanşyk edipdir.

1908-nji ýylda **W.W.Winer** bütin Russiýanyň çäklerindäki tebigy zonalaryň şekilini görkezmäge synanşyk edýär. Ol bu raýonlaşdyrmanyň esasynda ýerli ösümlik örtüginini üýtgeýşini esas edip ulanypdyr.

Tutuş Russiýanyň çäkleriniň zonal böleklere bölünmegini ylmy esasyda ilkinji gezek düýpli işläp düzen **L.S.Bergdir**. Ol 1913-nji ýylda ýurdy raýonlaşdyrmak boýunça eden işini fiziki-geografik däl-de “landşaft raýonlaşdyrmak” diýip atlandyrypdyr.

Berg öz işinde Russiýanyň düzlük böleginde 8 sany zonany: 1.tundra zonasy; 2.düzlük, taýga zonasynny; (dürli agaçlaryň taýgasy hem garyşyk agaçlaryň diýen iki podzonany hem bölýär); 3.tokaý sähra zonasy; 4.gara toprakly sähra zonasy (peslik hem belentliklerdäki gara toprakly podzonalar bilen); 5.gurak kaştan sähra zonasy (düzlük gury sähra we baýyryk gury sähra podzonalary bilen); 6.ýarym çölzonasy; 7.çöl zonasy; 8.manjur tipli tokaýly Amur boýy we Ussury boýy peslikleriniň zonasy. Ýurduň daglyk bölegini ol şu raýonlaşdyrmagyna goşmandyr. Ol daglarda beýiklik guşaklyklaryň barlygyny belläpdir.

Şu döwürde has ownuk meýdan çäkleri fiziki-geografik raýonlaşdyrmaga bagyşlanan örän köp işler edilipdir. Bu döwürüň esasy aýratynlygy fiziki-geografiki raýonlaşdyrmagyň taglymat, nazaryýet esasynyň döränligidir. Ol taglymat, nazaryýet pikirleriniň düýbinde fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň esasynyň tebigy zonalykdalygy ykrar

edilipdir. Zonallyk bolsa esasan ýer üstiniň toprak örtüginde, ösümlük görnüşlerinde ýüze çykarylypdyr we esas hökmünde ulanylypdyr.

Dördünji döwür. Sowet ýyllaryny öz içine alýar. Sowet Soýuzynyň dörän günlerinden 1917 ýyldan tä 80-nji ýyllaryň ahyrlaryna çenli bolan wagt aralygynda ylmyň ösüşi, ýurduň ykdysadiýetiniň ýerleşişine, özgerişini, tebigy şertlerinden baýlyklardan peýdalanylyşyny nazara alyp raýonlaşdyrmak amala aşyryldy. Şoňa göräde bu döwürüň içinde özboluşly basgançak ýa-da ösüş möwçümlerini bellemek dogry bolardy.

XX asyryň 20-nji ýyllarynda dürli respublikalar döredilip olaryň çäklerinde tebigy şertler öwrenilip, hojalyga ýaramlylygyny kesgitlemäge synaşyklar bolupdyr. Guberniýalar oblastlara öwrülip olardaky hojalyk ýörelgeleri düýpden üýtgedilip gurulansoň raýonnlaşdyrmak işiniň täze talaplara laýyk gurulmagy zerur bolupdyr. Ýurtda uly özgerişler bolanlygy tebigy şertleri, baýlyklary ulanmaklygyň usullary özgerensoň, şoňa mahsus taglymat (nazaryýet) esasy hem ylmy daýanç bolmak zerurlygy ýüze çykypdyr. Emma 20-nji ýyllarda landşafty öwreniş ylmy ýaňy aýaga galyp barýan halda bolany üçinn ol talap edilýän ylmy esasyňy düzüp bilmändir, ýagny durmuşyň talabyndan yza galypdyr.

30-40 -njlý ýyllarda ummasyz çäklerde ýerleşýän ýurduň fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň täze gurluşy düzümini ýüze çykypdyr. Uniwersitetleriň, institutleryň geografiýa fakultetlerinde täze usulda okuwlary okadylýan, olara gerekli gollanmalar, okuw kitaplary täze talaplara laýyklykda ýazylypdyr. Şol hili işleriň biri-de **L.S.Bergiň** 1931-nji ýylda çykan “SSSR-iň landşaft raýonnlaşdyrylyşy” ady bilen ýerine ýetirilen meşhur işidir. (Onuň kartasyny 0243 şah.) amaly işde sapak edip geçmeli).

1941-nji ýylda **B.F.Dokuçayewiň** SSSR-iň fiziki-geografik raýonlaşdyrylyşy diýen işi çap edilse-de ol göwnejaý bolmansoň ylymda-da, okuwda-da uzak ulanylmadyr. Emma

S.P.Suslowyň 1947-nji ýylda çap edilenn “SSSR-iň Aziýa böleginiň fiziki-geografik raýonlaşdyrylyşy” atly işiniň esasynda ähli uniwersitetler fiziki geografiýanyň, okatmagy gurapdyrlar. Bu iş şu gün hem özüniň ylmy, ähmiýetini okuw üçinn zerur gollanmalyk gymmatyny ýitirmeýär. (244 sah. kartasyny amaly sapakda öwrenmeli).

Fiziki-geografik raýonlaşdyrmak ýöne bir alymlaryň toslap tarap zady bolma, ol döwrüň, durmuşynyň, hojalyk ýöretmekdäki zerurlygyň talabydyr. Onuň şeýleligini 1938-nji ýylda SSSR-iň Narkomzeminiň (Ýer baradaky halk komissarlygynyň) (**L.A.Benediktowyň**).

SSSR ylymlar Akademiýasynyň Prezidentine ýazan hatynda SSSR-iň çäkleriniň tebigy-geografik raýonlaşdyrmagyň zerurlygyny belläpdir. Ol hatda SSSR-iň çäkleriniň tebigy hem taryhy (ýagny ýestestwenno-geografiçeskiý) taýdan ähli önümçilige dahylly tebigy şertleri (has-da oba hojalygy ösdürmäge dahylly tebigy şertleri), klimat, toprak, ösümlük örtügi okat öwrenilen raşdyrmany biz henize çenli alyp bilmedik diýilip ýazylypdyr.

Beýle talap Döwlet möçberinde ylymyň önünde goýulsa ol döwriň hojalygyny ösdürmekde ylymyň, ýagny geografiýa ylymynyň-geografik raýonlaşdyrmanyň zerurlygynyň alamydyr. Fiziki-geografik raýonlaşdyrmanyň şol hilli ýerine ýetirilmegi sowhoz, kolhoz hojalyklaryny ösdürmäge, nirelere nähili agrotehniki işleriň, dökünleriň zerurlygyny ýüze çykarmaga umuman tebigy şertleri has içgin öwrenip hojalygy ösdürmäge, ýerli tebigy şertleriň kanunalaýyklyklaryny öwrenip önümçiligiň artdyrylmagyna ýarda etmäge gönükdirilen ylmy netijeler zerurdy. Ol netijäni bolsa diňe fiziki-geografik landşaft raýonlaşdyrmagyň üsti bilen alyp bolýandyr.

Şoňa göräde **L.S.Bergiň** 1934-nji ýylda SSSR-iň çäklerini fiziki-geografik raýonlaşdyrmagy örän uly ylmy-amaly ähmiýetli iş diýilip kabul edildi.

1947-nji ýylda çap edilen **S.P.Suslowyň** SSSR-iň Aziýa böleginiň raýonlaşdyrylmagyna bagyşlanan işi **L.S.Bergiň** işinden soňky döwürde bu ugurda iň ýokary ylmy we amaly ähmiýetligi bilen diňe ozalky SSSR-de däl eýsem dünýäniň beýleki ylmy-tehniki taýdan ösen ýurtlarynda-da meşhurlyk gazandy.[**A.G.Lsuçenkonyň** 1965 ýyldaky kitabynyň 244-nji sahypasyndaky kartany 245 sahypasyndaky düşündiriş ýazgyny ulanyp amaly sapak geçirmeli].

Döwür II-nji jahan urşundan soňky XX asyryň II ýarymyňyň öz içine alýar. Bu döwürde fiziki-geografik raýonlaşdyrmakda dürli ugurlar boýunça usullar işlenilip düzüldi. Ol ugurlar boýunça usullaryň 1970-nji ýyllara çenli çap bolanlary barada doly maglumatlar **A.Ýe.Fedinonyň** 1973-nji ýylda çap bolan fiziko-geografiçeskoýe raýonirowaniýe işinde tapmak bolýar. [**A.Ýe.Fedinanyň** kitaby boýunça amaly tejribe işlerini geçirmeli]. Awtor bu kitabynda fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň mazmuny, ähmiýeti, fiziki-geografik barlag işleriň usullary (dürli döwürdäki alymlaryň işlerine salgylanyp, mysal getirip ýazypdyr), fiziki-geografik birlikleriň kesgitlenilişi, olaryň özboluşlylyklary, gurluş aýratynlyklary, dürli birlikleriň özara baglansyklary, olary emele getirýän sebäpkärler barada özünden öňki alymlaryň ýazanlarynyň seljerişini beripdir.

Soňra **A.Ýe.Fedina** raýonlaşdyrmagyň edähetleri (prinsipleri) birlikleriň tertip boýunça bunişini, serhetleriniň kesgitlenilişini, bölmeklere bölmegiň usullaryny, olara ýazgy bermegiň, karta geçirmegiň, raýonlaşdyrmak baradaky maglumatlaryň yzygider ýerleşdirilişiniň usullaryny dürli çeşmelere salgylanyp seljeripdir.

Bu kitapdaky hemme maglumatlar amaly tejribe sapaklarda ulanylmalydyr.

Fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň nazaryýet we amaly taraplary barada rus alymlary **Armand, Solnsew, Milkow, Isaçenko, Gerençuk, Grigoryew** we örän köp sanly beýleki

awtorlar kitapdyr makalalar ýazdylar. Olardan **N.A.Solnsewiň** 1958 ýylda çap sdilen **D.L.Armand**. 1952 ýylda, **Gwozdeskiniň** 1960 ýylda **A.A.Grigorýewiň** 1954-ýylda, **A.G.Isaçenkonyň** dürli ýyllarda has-da 1965-nji ýylda çap edilen işlerini bellemek gerek, **Isaçenko** şu görkezilen işinde fiziki-geografik-landşaft raýonlaşdyrmagyň iň ýokary derejedäki taglymat-nazaryýet eesasyny bermegi, olary degerli mysallar, amaly işler bilen ykrar etmegi başarypdyr. Onuň şol “Osnowy landshaftowedeniýa i fiziko-geografiçeskogo raýonirowaniýa” diýen işi köp daşary ýurt dilerine edilip çapdan çykaryldy.

SSSR çägendäki Merkezi Aziýanyň (Orta Aziýanyň) fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagynda **Çupahin, Buluşkin, Kodaý, Retrow, Kunin W.N., Babaýew A.G., Weýsow, Köpekow** ýaly alymlaryň hem bitiren işleri uldyr.

Türkmenistanyň çäklerinde aýratyn tebigy agzalaryň, şeýlede umumy fiziki-geografik ýagdaýynyň raýonlaşdyrylmagynda. **M.P.Petrowyň** 1945-nji ýylda (Geobotaniçeskoýe raýonirowaniýe Türkmenistana) [izd.GFAN 1945] 1953 (Klimatiçeskoýe raýonirowaniýe Türkmenistana) 1959-njy. Shema fiziko-geografiçeskogo raýonirowaniýa Türkmenistana (Üç zap. TGU ç 1 wyp.3 1959 ý) ýyllardaky işleri, **Ýe.M.Murzaýewiň** 1958 ý. Srednýaýa Aziýa. Fiziko-geografiçeskaýa harakteristika **A.G.Babaýewiň** 1972.

A.G.Babaýew, L.P.Kostýuçenko bilen bilelikdäki 1961; **Ç.B.Kopekowyň** 1972-nji ýylda çap edilen işleri Türkmenistanyň fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagynda ylmy esasy işlerdir. Bu işleriň arasynda **Ç.B.Köpekowyň** 1970-nji ýylda “Landshafty Sewernoý Türkmenii i ih hozýaýstwennaýa osenka” atly işi fiziki-geografik raýonlaşdyrmak we tebigy çäk toplumlaryň oba hojalygyna ýaramlylygy barada nusgalarlyk işligi bilen tapawutlanýar.

A.G.Isaçenko tarapyndan işlenilip düzülen fiziki-geografik (landşaft) raýonlaşdyrmagyň esasynda şeýlede

Ç.B.Köpekowyň işlerinden ugur alyp ýerine ýetirilen **A.Magtymowyň** Günorta-Günbatar Türkmenistanyň düzlük böleginiň Landşaft raýonlaşdyrlyşynyň usullaryna bagyşlanan ylmy işleri fiziki-geografik raýonlaşdyrmanyň Türkmeenistanda häzirkî zamanda nä derejedeligine göz ýetirmände ýardam edýär.

Türkmenistanyň fiziki-geografik raýonlaşdyrylmagynda ylmy hem amaly ähmiýetli meseleler entek doly çözülen däldir. Olaryň çözüldine ýardam berjek işlerden Türkmenistanyň çap ediljek atlasy üçin taýýarlanan Türkmenistany landşaft raýonlaşdyrlyşynyň kartasy hem oňa berilen ýazgyda has göwnejaý, jikme-jik maglumatlar ulanyldy. Başinji döwürde Sowet alymlaryndan Armand, Solnseew, Isaçenki, Milkow, Grigorýew, Gerasimow, Zekulin, Çupahin, Gwozdeskiý we beýlekileri. Şeýle daşary ýurtly alymlar diýilýäler, Hanwel, Demek ýalylary bellemek bolar. Olaryň hemmesi fiziki-geografiýanyň, raýonlaşdyrmanyň ösmegine uly ýardam berýän işleri ýerine ýetirendirler.

Gadymy Rim: Pliniý uly sy özüniň köp tomluk “Tebigatyň filosofiýasy” kitabynda köp tebigy hadysalara hakyky ekologiki pozisiýa hökmünde garapdyr. Gadymy belliklere seretseňiz olaryň hem biriniň şu wagt pikir edýän zatlarymyz barada pikir ýöredendiklerine göz ýetirersiňiz.

Orta asyrlarda Yewropada adam pikirleriniň has yzyna gaýtmaklygy bolup geçdi. Sebäbi buthana tebigy ylymlary ösmegine päsgel berdi. Ýöne XV we XVI asyrlardaky beýik geografiki açyşlar köp dini düşüňjeleriň tersdigini subut etdi. Su ekspedisiýalardan alynan biologiki we geografiki habarlar hristian dininiň şol dünýäsine syganokdy. Uzak ýurtlardan gelen syýahatçylar özleri bilen görülmedik haýwanlary we ösümlikleriň tohumlaryny getiripdirler.

IV. BÖLÜM Meteorologiya bilimleriniň taryhy.

§18. Antik döwri we orta asyrlar.

Tebigata aýawly çemeleşmeklik ýeriň köp etniki düzümleriniň döň-dessuryna giripdir. Döwletleriň döremegi bilen bu döň-dessurlaryň köpüsi kanun görnişinde kabul edilipdir.

Antik döwürde ylymlaryň giň spektri döreyär. Olaryň köp bölegi tebigy bilimlere degişli bolupdyr. Gadymy grek jemgyýetinde tebigatdaky hadysalaryň barlaglarynyň baglanyşyklary baradaky düşüňjeler eýýäm bar eken. Grek alymlary **Fales**, **Aristoteliň** mugallymy **Platon** we onuň özi hem suwuň aýlanşygyny öwrenipdirler. Ýöne onuň dogry özboluşlylygyny has soňurak biziň eramyzdan öň I asyryň ortalarynda ýaşan Rim inženeri **Mark Wetruwiý Polio** düşüňipdir.

Aristoteliň düzmelerinde (b.e.öň. 384-den 322 ýyly aralygynda) ýer ýüzüniň tertipliligi we ony dolandyrmaklyk pikirlerini geçirilýär. Tebigatyň ähli hadysalary dünýäde ýeriň umumy güýjüniň hereketli janly işjeňligi hökmünde görkezilýär.

Aristoteliň okuwçysy tebigy terbiýeçi we filosof **Teofrast** (372-287 ýý) öz kitaplarynyň birini tokay agaçlaryna bagyşlapdyr. Onuň ýazan 200 işiniň işinde minerologiya barada hem işler bar. Antik Gresiyada we Rimde topraklaryň her hili atlandyrylyşy we ulanyş aýratynlyklary barada işler alnyp barylýpdyr.

Beýlekilerden has köpräk bu iş bilen Gadymy Rimde **Mark Parsiý Katon** (b.e.öň. 234-149 ýý) meşgullanypdyr. Topragyň reňklenişiniň we mehaniki düzüminiň aýratynlyklaryny ýüze çykarmak, dökünlemek we dürli ösümlikleri ýetişdirmek boýunça birnäçe maslahatlary beripdir.

§19. XV-XIX asyrlaryň we XX asyrlaryň başlarynyň konseptual pikirleri.

Meteorologiýa ylmy ulaglrdä uly orun eýeleýär. Uçarlaryň uçmagy we gonmagy, awtomobil hereketi we beýlekiler howa çaklamasyna mätäçdirler.

Adam organizmine howa “wannalary” dürli täsir edýär. Bu ýagdaýy köplenç guragyryly, ürek agyryly we demgysmaly adamlar oňat duýýarlar. Şu sebäpli medisina klimatologiýasynyň öňünde kesel bejeriş üçin amatly howaly ýerleri tapmak sagaldyş ýerlerini gurmak meselesi durýar. Meselem, Baýramaly, Tripoli şäherleriniň ýokary temperaturasy we guraklygy böwrek kesellerini bejermek üçin ir döwürlerden ulanylyp gelýär. Jemläp aýdanymyzda meteorologiýa ähli ugurlar boýunça ähmiýetlidir we has ir ýüze çykan ylymdyr.

Ilkinji meteorologik gözegçilikler biziň eramyzdan öň IV asyrdä Hytaýda, Gresiýada, Hindistanda, Müsürde geçirilipdir. Russiýada howa baradaky ilkinji maglumatlar Nikonowyň (979 ý.) ýyl ýazgysynda berilýär. Elbet-de bu ylmyň ösüşi fiziki gurallaryň ýasalamgy, kämilleşdirilmegi bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Ilkinji termometri G. Galiley (1597 ý.), barometri bolsa Toriçelli (1643 ý.) ýasapdyrlar we Italiýada degişli gaurallar arkaly gözegçiliklere başlanypdyrl. Şondan 200 ýyl geçenden soň Ferdinand-II Toskins kondensasion gigrometri, Uren bolsa meteorografy döredipdirler. XVIII asyryň içinde termometrler üçin Selsiniň, Farangeýtiň, Reoýumeriň we Kelwiniň şkalalary ylma girizilýär. Şol asrda rus alymy M. W. Lomonosow tropferanyň ýokary gatlaklaryny öwrenmek üçin meteorograf, Franklin bolsa ýyldyrym sowujyny gurnaýarlar. XVIII asyryň ahyrynda Sosýur – saçly gigrometri, Woltman – anemometri, Awgust – psihometri oýlap tapýarlar.

Bu döwür ýeke bir meteorologik gurallaryň döredilmeginiň asyry bolman, onuň kanunlarynyň

öwrenilmeginiň hem döwri boldy. Meselem, Galley – passatlaryň we mussonlaryň döreýşini (1686 ý.), Lalton gazlaryň ýerleşiş kanunyny (1793 ý.), Ferrel – atmosferanyň umumy sirkulýasiýasyny açan bolsa (1856 ý.), Beýs-Ballon ýelleriň bariki kanunyny işläp düzdi.

Meteorologiýa we klimatologiýa amaly işlerde hem öz ornuny tapdy. Brandes tarapyndan ilkinji sinoptiki kartanyň (1820 ý.), Buhan – atmosferanyň basyşynyň (1869 ý.), Lumis – ygallaryň Ýer togalagy boýunça paýlanyşynyň kartasynyň (1882 ý.), Hani tarapyndan ilkinji meteorologik atlasyny (1887 ý.) düzülmegi bu ugurda aýgytly ädimdir.

XIX asyrda ýeke bir howanyň ýere galtaşýan bölegi öwrenilmän, troposferanyň ýokary gatlaklary hem öwrenilip başlandy. Bu asyrda Çarls (1803 ý.), Gleşer (1862-1866 ý.ý.), D. I. Mendeleyew (1887-nji ýylyň awgust aýynyň 7-ne.) howa şarynda ýokary galdylar we ylmy-barlag işlerini geçirdiler. Russiýada Pýotr I buýrugy boýunça ilkinji meteorologik beketler Woronežde (1696 ý.), Moskwada (1700 ý.) we Peterburgda (1716 ý.) gurulýar. Beýik Demirgazyk Ekspedisiýasynyň maksatnamasyna laýyklykda (1730-1733 ý.ý.) meteorologik beketler Kazan, Ýekaterinburg (Swerdlowsk), Tobolsk, Ýamyşewo, Tomsk we Ýakutsk şäherlerinde hem gurulýar. Türkmenistanda ilkinji meteorologik beketler Türkmenbaşyda (1869 ý.), Baýramalyda (1889 ý.), Aşgabatda (1982 ý.) we beýleki şäherlerde gurulýar. Meteorologik beketleriň sany Rus geografiýa jemgyýeti (1845 ý.), Baş fiziki obserwatoriýa (1849 ý) döwründe artdy. Meteorologik býulletenler we žurnallar çap edilip başlandy.

Meteorologiýa we klimatologiýa ylmynyň ösmekliginde G. I. Wild, P. I. Brounow, M. A. Rykaçew, W. P. Keppen, D. I. Mendeleyew köp işler geçirdiler. Şu döwürde M. F. Spasskiý “Moskwanyň klimaty hakynda” (1857 ý) we A. I. Woýeýkow “Rusiýanyň nukdaý nazaryndan Ýer togalagynyň klimaty”

(1884 ý) atly işleri ýazdylar. 1930-njy ýylda Moskwada howa býurosy, Leningradda ilkinji aktinometrik institut döredilýär.

§20. Rewolýusiýadan öňki geoekologiki düşüňjeler. Daşary ýurtlarda 1930-1980 ýyllarda ylmy–barlaglaryň ösmegi

Arktikany özleşdirmekde (1937-1938 ý.ý) “Demirgazyk polýus” beketleriniň birnäçesi işledi we howa barada maglumatlar toplady. Soňky döwürde ýurdumyzyň klimatyna degişli ylmy işler, monografiýalar, kartalar we atlaslar çykarylady. Klimaty öwrenmek meselesi boýunça A. A. Kaminskiý, L. S. Berg, B. P. Alisow, A. A. Barisow, Orta aziýa masştabynda L. N. Babuşkin köp iş etdiler.

Agroklimatologiýa boýunça S. A. sapžnikow, I. A. Golsberg, F. F. Dawitaýa, sinoptiki meteorologiýa boýunça S. P. Hromow, H. P. Pogosýan, W. A. Bugaýew, W. A. Jorjio işlediler.

Käbir maglumatlara görä “noosfera” sözi ilkinji gezek 1925ý **W. I. Wernadskiniň** ýakyn tanyşy, onuň leksiýalaryny diňleýji **Teýar de Şarden** ulanypdyr. Fransuz alymynyň düşüňjesi boýunça noosfera –bu “Ýeriň täze örtügi”-“pikir edýän gatlagy” bolup, ol üçinji döwrüň soňlarynda döräpdir we şondan bäri hem ösümlik we haýwanat dünýäsiniň üstünden, biosferanyň daşyndan we üstünden aýlanýar diýip göz önüne getiripdir.

II jahan urşundan soň amerikalylar ilkinji bolup daşky gurşawyň hapalanmagynyň meseleleri we tebigy resuslaryň azalmagy bilen baglanşykly meseleler bilen ýüzbe-ýüz gabat geldiler. Oba hojalygynyň himizasiýalaşdyrylmagy diňe bir önümleriň hiliniň peselmegine getirmän, eýsem ýerasty we yerüsti suwlaryň hapalanmagyna meýdanlary zyýankeşlerden goraýan guşlaryň gyrylmagyna getirdi. Önümçilik we transport uly şäherlerde howany zäherlediler, şeýle hem suw

obýektlerine hem uly zeper ýetirdi. Kislotaly ygallar ABŞ-nyň gündogarynda, Kanada birleşýän ýerine düşip tokaýlara, toprak we suw ekoulgamlaryna ägirt uly zyýan ýetirdi. ABŞ-nyň günbatarynda ýene bir howply ýagdaý bolup, ol hem diňe bir Sierra-Newadanyň eteklerinde ýerleşýän ägirt uly şäher Los-Anželisi däl, eýsem has uzaklary şu gerşiň tokay jülgelerini hem gurşap alan gurymly tüsse barada gussaly habar belli boldy.

Soňky ýyllarda klimatologiýanyň ösmeginde B.P.Alisow, O.A.Drozdow, Ý.S.Rubenşteýn, L.S.Berg, W.Ý.Wize, M.I.Budyko, S.P.Hromow we beýlekiler uly işler bitirdiler.

Türkmenistanyň çägendäki klimatologik işlere Türkmenistanyň gidrometeorologik gullugy ýolbaşçylyk edýär. 1950-60-njy ýyllar aralygynda çap edilen makalalar ýygynyndysy degişlidir. 1962-nji ýylda “Türkmenistanyň klimaty” diýen iş türkmen we rus dillerinde çap edildi. Aýry-aýry şäherleriň klimatyna gysgaça ýazgy berildi.

E D E B I Ý A T L A R

Esasy:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda Saglygy Goraýyşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça tejrimahal. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
4. Parahatçylyk, döredijilik, progress syýasatynyň dabaralanmagy. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan - Sagdynlygyň we runubelentligiň ýurdy. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Esger ýygındysy. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty wakalaryň hronikasy. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
9. Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet adam üçindir. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
10. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Ösüşiň täze belentliklerine tarap” saýlanan eserler. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, I-tom, 2008.
11. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Ösüşiň täze belentliklerine tarap” saýlanan eserler. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, II-tom, 2009.

12. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etraplardaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş – ýaşayuş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli Maksatnamasy. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
13. Amannyýazow K.H.. Türkmenistanyň geologiýasy we dürler hazynasy. A, 1982
14. Исаченко А.С. «Развитие географического представления» М, 1989 г.
15. Саушкин Ю.Г. “История географической науки”. М. 1981.
16. Парасенков Ю.В., Парасенкова Н.Л. “История географической науки” Wogonež, 1991
17. Магидович И.П. “Исторические летописи географических открытий” М.. 1987.
18. Туркмения tom III 1979г.
19. Толстов. Следам цивилизации древнего Хорезма. 1979.
20. Исаков И. «Развития географии России в конце XIX и в начале XX вв. М., 1987.
21. Жекулин В.С. «Введение в географию» Л., 1989.
22. Гвоздецкий. А. Изучение научно географических исследований Кавказа и Средней Азии. Н. 1984.
23. Географические вопросы во времена Петра I Л. 1985г.
24. Лессар П.М. «Каракумские пески» зв. ПГО. Т.П, СПб, 1884.
25. Хлопин И.Н.. Историческая география южных областей Средней Азии, Аш, «Ылым» 1983.

Goşmaça:

26. Agajanow S.G. Oçerki istorii oguzow I turkmen Sredniý Azii IX-XIII w.w. Aşhabat, 1969.
27. Бартольд В.В. Соçineniýa t.P, 2 ç .Rabota po otdelnym problemam Istorii Sredney Azii. M. ”Nauka”, 1964.
28. Бартольд В.В. Соçineniýa t.ş. Rabota po istoričeskoý geografii “Nauka”, M., 1963.

29. I.Swedeniýa ob Aralskom more I nizowýah Amudari s drewnih wremen do X UP weka .
- II.K istorii oroşeniýa Turkestana.
- III. Stati I razensii.
- IV. Stati iz ensiklopedii islama.
30. Бартольд В.В Stati iz ensiklopedii islama. Otçýot o poezdke w Srednýu Azýu s nauçnoý selýu 1893-1894 g.g .
31. Бартольд В.В Stati iz ensiklopedii islama.Otçýot o poezdke w Srednýu Azýu s nauçnoý selýu 1893-1894
32. Raboty po istorii I filologii týurskih I mongolskih narodow M.,1968.
33. Бартольд В.В. Stati iz ensiklopedii islama. Raboty po istoçnikowedeniýu M.1973.
34. Гвоздеский И.А. I dr. Russkiýe geografiçeskiýe issledowaniýa Kawkaza I Sredney Azii w XIX w načale XX w. Nauka, 1964.
35. Гумильев Л.Х. Tysýaçeletiýa wokrug Kaspiýa. Baku, 1991.
36. Turkmenistany SSR-iň taryhy T.I Gadymy döwürden XVIII asyryň ahyryna çenli.
37. Джикиев А. Оçerki proishoždeniýa I formirowaniýa Turkmeniskogo naroda w epohu srednewekowýa A.1996.
38. Эсаков Э. А.Geografiýa w Rossii w XIX načale XX weka.M.,1978
39. Жекулин В.С. Wwedeniýe w geografiýu L., 1989
40. Жекулин В.С. Istoriçeskaýa geografiýa. Predmet I metody.L. 1982.
41. Исаченко А.Г. Razwiteýe geografiçeskih ideý.M.1979.
42. Лессар П.М. Peski Karakum. Izw.RGO,t.P,SPb,1984.
43. Магидович И.П. Оçerki po istorii geografiçeskih otkrytiý .M.,1957,1967.
44. Мурзаев П.М.Perwyýe Sowetskiý issledowateli Karakumow.A. 1983.

Mazmuny

GIRIŞ.....	7
§ 1. Geografiýa we meteorologiýa ylymlarynyň taryhy we taglymat esaslary okuw dersiniň maksady. Okuw dersiniň düýp mazmuny.....	7
§ 2. Geografiýa we meteorologiýa ylymlarynyň taryhy we taglymat esaslarynyň döremegi we onuň esasy wezipeleri.....	8
§ 3. Ylmy ulgamlarda tutýan orny.....	10
§ 4. Ylmy barlag geçirilşiniň usullary.....	12
 I. BÖLÜM Geografiýa ylmynyň döremeginde ilkinji çeşmeler.....	13
§ 5. Iri sebitleriň atlarynyň ýerli geografik şertlere kybapdaşlygyň ilkinji çeşme görnüşinde ulanylmagy.....	13
§ 6. Ýerli tebigy şertlere görä geografik atlaryň dakylmagynyň häzirki zaman geografiýa ylmynyň talapyna laýyklygy.....	17
 II. BÖLÜM Medenýetli halklaryň geografik düşüňjeleri.....	27
§ 7. Medenýetli diýmegiň manysy.....	27
§ 8. Medenýetli halklaryň ýaşayan esasy sebitleri, ýerleri.....	28
§ 9. Medenýetli halklaryň tebigy şertleri we baýlyklary.....	31
 III. BÖLÜM Gadymy dünýä döwürdäki materialistik düşüňjeler.....	33
§ 10. Gadymy dünýä umumy materialistik dünýägaraýýşlaryň döreýşi we ýaýraýşy.....	33
§ 11. Gadymy Merkezi Aziýa, Müsür filosofiýasynyň Ýewropa aralaşmagy, Falesiň mekdebi, Aristoteliň filosofiýasy.....	46
§ 12. Geografik düşüňjelerdäki dogry we ýalňyş çözgütler.....	50
§ 13. Russiýada teoretik pikirleriň ösüşi (XVII-XVIII asyrlar).....	58
§ 14. Täze geografik atlaryň taryhy geografiýadaky orny.....	66

§ 15. Fiziki-geografik raýonlaşdyrmagyň ösüşiniň esasy döwürleri.....	78
§ 16. Orta asyrlaryň taryhy geografiýasyndan maglumatlar...	83
§17. Russiýada, ozalky SSSR-de fiziki-geografi raýonlaşdyrmagyň ösüşiniň esasy döwürleri.....	96

IV. BÖLÜM Meteorologiýa bilimleriniň taryhy.....105

§18. Antik döwri we orta asyrlar.....	105
§19. XV-XIX asyrlaryň we XX asyrlaryň başlarynyň konseptual pikirleri.....	106
§20. Rewolýusiýadan öňki geoekologiki düşüňjeler. Daşary ýurtlarda 1930-1980 ýyllarda ylmy–barlaglaryň ösmegi....	108